

Pedagogiczna
Biblioteka Wojewódzka
w Białymstoku

p.5313

**W KAŻDYM DOMU
W KAŻDEJ SZKOLE
W RĘKACH MŁODZIEŻY
RODZICÓW I NAUCZYCIELI**

winien znajdować się

Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury

ŚWIAT I ŻYCIE

Redaktor naczelny **DR Z. LEMPICKI**, prof. Uniw. Warsz.

Encyklopedia ta, opracowana przy współudziale najwybitniejszych uczonych i specjalistów polskich, ukazywać się będzie od dnia 1. I. 1933 r. przez przeciąg 5 lat zeszytami, wychodzącymi co miesiąc, z wyjątkiem lipca i sierpnia. Każdy zeszyt zawiera 4 arkusze tekstu oraz 1 arkusz ilustracji dwutonowych, całość zaś w pięciu tomach obejmie ogółem około 3360 stron druku oraz 650 stron ilustracji dwutonowych i wielobarwnych.

Dla szkół, nauczycielstwa i młodzieży szkolnej, zamawiającej za pośrednictwem Kierownictwa szkoły (prenumerata szkół K. O. S.), **cena za zeszyt w prenumeracie zł. 3[—].**

Polecony przez **Min. W. R. i O. P.** jako pomoc szkolna przy nauce wszystkich przedmiotów w szkołach wszelkich typów.

Wszelkich informacji udziela i prospekty wysyła

INSTYTUT WYDAWNICZY
S. A. KSIĄŻNICA - ATLAS
Administracja ŚWIATA I ŻYCIA

LWÓW. Czarnieckiego 12. tel. 79-60. WARSZAWA, Nowy Świat 59. tel. 223-65

ZENON KLEMENSIEWICZ

JĘZYK POLSKI

ĆWICZENIA I POGADANKI GRAMATYCZNE
DLA I KLASY GIMNAZJALNEJ

KSIĄŻNICA - ATLAS
S. A. ZJEDNOCZ. ZAKŁADY KARTOGR. I WYDAWN. T. N. S. W.
LWÓW — WARSZAWA
1933

Walter Scott

KWINTYN DURWARD

Biblijoteka Iskier T. VIII.

Broszura zł 5,40, w kartonie 6,80.

Wyjątek ze strony 13.

„Tak rozmawiając ze swoim nowym znajomym, Durward doszedł do zamku Plessis les Tours. W tych niepewnych czasach mocni tego świata musieli mieszkać w zamkach obronnych. Zamek Plessis les Tours był najczulej strzeżony i najbardziej obronny z pośród zamków francuskich. Od brzegu lasu, gdzie się Durward i jego towarzysze zatrzymali, rozciągał się, raczej lekko wznosił odkryty plac, pozbawiony drzew i krzewów, z wyjątkiem napół uschniętego starego dębu. Ta przestrzeń była zostawiona odkryta według zasad fortyfikacyjnych, aby nieprzyjaciel nie mógł podejść w ukryciu i musiał być dostrzeżony ze szczytu bastjonów. Były tam trzy mury obronne z bastjonami i wieżyczkami na rogach, drugie mury były wyższe od pierwszych, trzecie od drugich, w ten sposób, aby nieprzyjaciel zawsze był wystawiony na ogień oblężanych, nawet gdyby zdobył pierwsze i drugie mury. Każdy mur broniony był szeroką i głęboką fosą. Właściwy zamek znajdował się wewnątrz trzeciego ogrodzenia, podobniejszy do więzienia niż do zamku, składał się z budowli z różnych czasów ugrupowanych u stóp najstarszej wieży zamkowej, która wznosiła się groźna i ponura bez żadnych okien poza nierównymi strzelnicami. Kwintyn Durward przyznał towarzyszowi, że sztuka fortyfikacyjna nie mogła nic lepszego stworzyć, szczególnie w miejscowości płaskiej, gdzie teren tak mało się do tego nadawał.

— Powiedz mi, młodzieńcze — rozpoczął kupiec — czy widziałeś kiedy tak obronny zamek i czy znasz ludzi dość śmiałych, żeby go zdobyć?”

Nakład Instytutu Wydawniczego

K S I A Ż N I C A - A T L A S S. A.

Lwów, Czarnieckiego 12. — Warszawa, Nowy Świat 59.

SZKOLNA „WIEDZA”
KOJRO
Budynek st. kol. Siemiatyż

ZENON KLEMENSIEWICZ

CZYTELNIA

JĘZYK POLSKI

ĆWICZENIA I POGADANKI GRAMATYCZNE
DLA I KLASY GIMNAZJALNEJ

CENA 70 GROSZY
WRAZ ZE ZNACZKIEM NA BUDOWĘ
PUBLICZNYCH SZKÓŁ POWSZECHNYCH

K S I A Ż N I C A - A T L A S

S. A. ZJEDNOCZ. ZAKŁADY KARTOGR. I WYDAWN. T. N. S. W.

LWÓW—WARSZAWA

1933

808,4 (078,3)

2335

Zakłady Graficzne Ski Ake. Książnica-Atlas we Lwowie.

Część pierwsza

Ćwiczenia

Nauka o głosce

1

Ćwiczenie 1

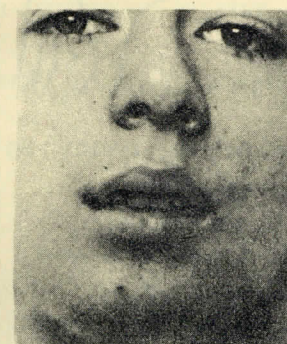
Przypatrzyć się uważnie komukolwiek mówiącemu. Wymawiając kilka wyrazów, zaobserwować się w lusterku. Jakiego rodzaju jest spostrzeżenie? Po czym poznasz, iż ktoś mówi, chociażbyś go nie słyszał?

Ćwiczenie 2

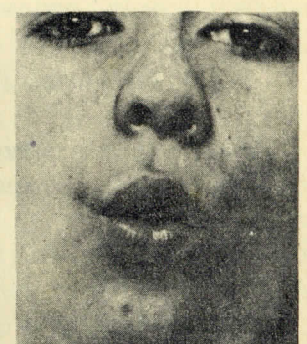
Jakie głoski wymawiają usta przedstawione na tych trzech rycinach:

Ryc. 1

Ryc. 2

Ryc. 3

Ćwiczenie 3

Wymawiając jakiś wyraz, trzymać dłoń tuż przed ustami. Co czujesz na dłoni? Jak rozumiesz powiedzenie: „przeszedł mówić, bo mu brakło tchu“? Który narząd w ludzkim organizmie służy

do oddychania? Czy mówiąc, wdychamy powietrze, czy je wydychamy? Odpowiedz na to pytanie po stosownej próbie.

Wiadomość 1

Ćwiczenie 4

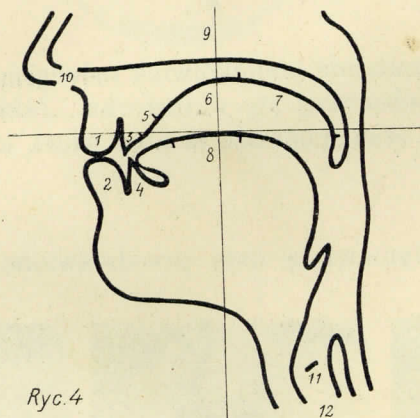
Powiedz przeciągle głoskę *r*. Spróbuj opisać, co się dzieje w ustach, kiedy ją wymawiasz; zajrzyj do lusterka. Co się bardzo wyraźnie porusza?

Powiedz głoskę *p*; zobacz w lusterku, jak się zachowują usta przy wymawianiu tej głoski. Gdzie najwyraźniej widać ruch ust?

Wiadomość 2

Ćwiczenie 5

Po doświadczeniu z ćwiczenia 4 zajrzyjmy do wnętrza jamy ustnej. Ryc. 4 przedstawia przekrój pionowy głowy i szyi:

Przy różnych szczegółach tej ryciny¹ są cyfry. Odgadnij, co te cyfry kolejnie oznaczają.

Wiadomość 3

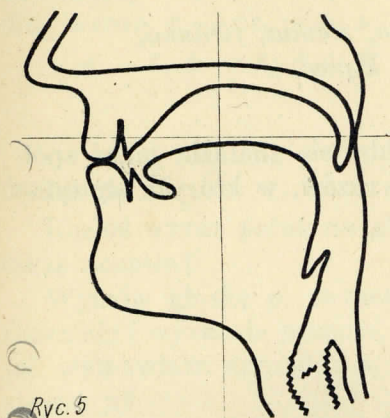
2

Ćwiczenie 6

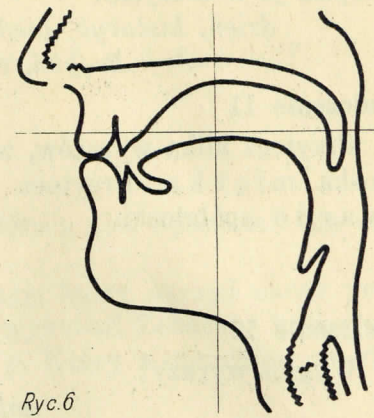
Które głoskami różnią się wyrazy: *bój* — *mój*? Wymów je kilkakrotnie po sobie. Zwróć uwagę na to, którędy uchodzi powietrze, kiedy wymawiasz *b*, a którędy, kiedy wymawiasz *m*. Czy wśród głosek: *u*, *f*, *n*, *s*, *ż* jest taka, przy której wymawianiu

¹ Wszystkie obrazy głosek sporządzone według M. Abińskiego: Obrazy głosek polskich.

uchodziłoby powietrze tą samą drogą, co przy *m*? A przy wymawianiu innych głosek którędy ono uchodzi?

Ryc. 5

Ryc. 6

Porównaj teraz obrazki głosek *b* i *m* (ryc. 5 i 6). Gdzie widzisz różnicę? Jak ją objaśnić? W jakim związku pozostaje to z doświadczeniem uczynionem przez nas przed chwilą przy poszukiwaniu drogi, którą powietrze uchodzi przy wymawianiu tych dwu głosek?

Wiadomość 4

Ćwiczenie 7

Z następujących wyrazów wypisz osobno głoski ustne i nosowe:

dąb, klon, sosna, pszenica, jęczmień, ziemniaki, len.

3

Ćwiczenie 8

Wyrazy: *kasa* — *Kasia* rozłóż na głoski; które są wspólne obu wyrazom, która różna? Wymów kilkakrotnie po sobie: *s* — *ś* — i staraj się określić i nazwać różnicę, jaką ci podaje ucho.

Ćwiczenie 9

W następujących parach wyrazów wyszukaj te głoski, o których sądzisz, że się różnią tem samem, co *s* — *ś*:

koza — *kozia*, *len* — *leń*, *marka* — *miarka*, *pasek* — *piasek*.

Wiadomość 5

Ćwiczenie 10

W następujących wyrazach wyszukaj spółgłoski miękkie i zapisz je w zeszytcie:

*dzień, historyk, bieda, Wilno, ziemia, firanka,
kręgiel, cieśnina, kipieć.*

Ćwiczenie 11

Przytocz kilka wyrazów, w którychby się znalazła jakaś spółgłoska miękka. Przytocz kilka wyrazów, w których są tylko twarde spółgłoski.

4

Ćwiczenie 12

Wygłoś wyrazy:

żał — szal.

Którą głoską różnią się one? Wygłoś kilkakrotnie: *ż — sz, ż — sz* i t. d. Czy ucho poucza cię, na czym przedewszystkiem polega różnica między *ż* a *sz*? jak słyszysz *ż*, jak *sz*? jak brzmi *ż*, jak *sz*?

A czy wygłaszając *ż — sz*, odczuwasz jakąś różnicę w samym sposobie wymawiania? Przyłóż duży i wskazujący palec do krtani, lekko ją naciśnij i wymawiaj głośno: *ż — sz* kilkakrotnie. Zdaj sprawę z tego, co czujesz. Zatkaj oba uszy i wymawiaj kilkakrotnie *ż — sz*. Zdaj sprawę ze swego wrażenia.

Zbadaj w ten sam sposób: naprzód słuchem, potem przez przyłożenie palców do krtani lub przy zatkanych uszach, czy następne dwie głoski *a, l* zachowują się podobnie, jak *ż*, czy jak *sz*. — W wyrazie *las* znajdujesz nową głoskę *s*; zbadaj ją i orzeknij, czy jest bliższa *ż*, czy *sz*. A jak brzmi spółgłoska odpowiadająca zresztą głosce *s*, a różniąca się od *s* tylko tem, czem różni się *ż* od *sz*.

Wiadomość 6

Ćwiczenie 13

Podziel stronicę zeszytu na dwie działki. W nagłówku jednej napisz: *głoski dźwięczne*, w nagłówku drugiej *głoski bezdźwięczne*. Następnie podziel podane wyrazy na głoski, badaj każdą nową głoskę, czy jest dźwięczna, czy bezdźwięczna, i wpisz w odpowiedniej działce:

*pas, ręka, noga, źdźbło, miech, kąt, piec, żaba,
czyn, dzwon, figiel, zdanie, dzuma, wiośło, kieszeń,
bić, fala, dziś.*

Ćwiczenie 14

Wygłoś odpowiednią głoskę bezdźwięczną dla podanej dźwięcznej, lub dźwięczną dla podanej bezdźwięcznej, według wzoru *ż — sz, s — ż*;

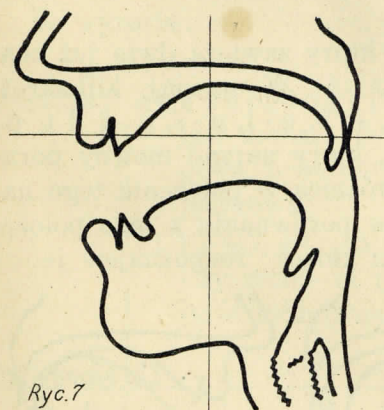
w — ?, k — ?, ć — ?, d — ?, r — ?, p — ?, m — ?.

5

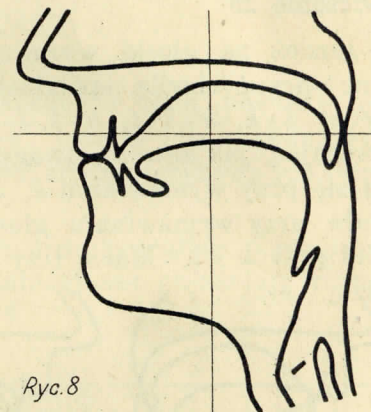
Ćwiczenie 15

Rozłóż wyraz *potok* na głoski. Które z nich są ustne? Czy są także nosowe?

Wymów głoskę *p*, zwracając uwagę, który narząd mowy porusza się i wyraźnie pracuje, żeby ją wykonać. Zobacz w lusterku, jak wymawiasz naprzód: *a*, później *p*. Który z obrazków przedstawia *p*?

Ryc. 7

Ryc. 8

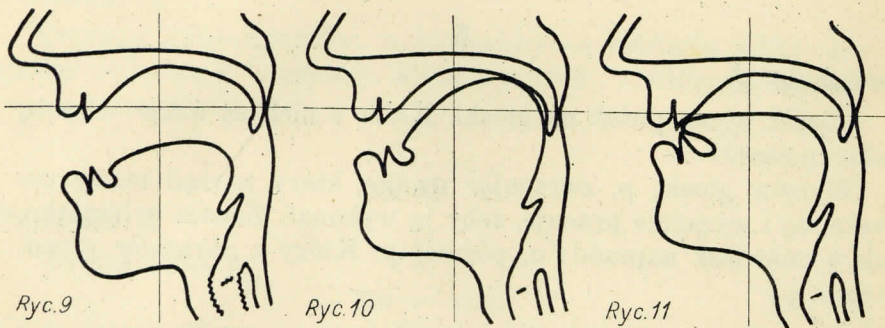
Ćwiczenie 16

Wymów drugą spółgłoskę badanego wyrazu: *t* kilkakrotnie po sobie, to znów naprzemian z głoską *a*. Czy wyczuwasz, który narząd mowny wykonuje teraz pracę? Patrz w lusterko: otwórz szeroko usta i wymawiaj kolejnie: *a - t, a - t*.

Ćwiczenie 17

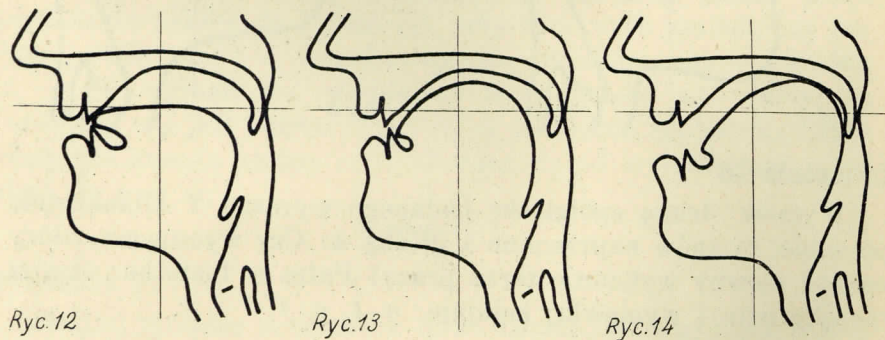
Wymów trzecią spółgłoskę badanego wyrazu: *k* parę razy po sobie, a potem naprzemian z głoską *a*. Który narząd mowny porusza się tak, że wyraźnie to odczuwasz? Patrz w lusterko: otwórz szeroko usta i wymawiaj kolejnie: *a - k, a - k* i t. d. A teraz, wciąż patrząc w lusterko, wymawiaj: *t - k, t - k, k - t*,

k-t, a-t, a-k, k-a, t-a i t. p. Którą przedewszystkiem częścią porusza się narząd mowny wykonujący obie te głoski przy *t*, a którą przy *k*? Masz poniżej trzy obrazki: pierwszy głoski *a*, dwa następne przedstawiają *t* i *k*. Wskaż obrazek głoski *t*. Na jakiej podstawie odróżniłeś go od obrazka głoski *k*?

Ćwiczenie 18

Rozłóż na głoski wyraz: *ktoś*, który zawiera dwie już zbadane przed chwilą spółgłoski oraz *ś*. Wymawiaj kilkakrotnie: *t-ś-k, k-ś-t, k-ś, ś-t, t-ś, ś-k, a-t, a-ś, a-k* i t. p., zwracając, jak zawsze, uwagę na to, który narząd mowny porusza się przy wymawianiu *ś*. Jakaż różnica w położeniu tego narządu przy wymawianiu głoski *ś* w porównaniu z jego położeniem przy *k* i *t*? Macie trzy obrazki głosek; rozpoznajcie je:

Dotychczasowe ćwiczenia pokazały nam, że głoski są wykonywane przez dwa najważniejsze, ruchome narządy mowne, mianowicie jakie? Dla języka rozróżniliśmy trzy możliwe położenia; jakie?

Wiadomość 7

Ćwiczenie 19

Podziel stronicę zeszytu na cztery działki; w nagłówku każdej napisz kolejnie: spółgłoski *wargowe, przedniojęzykowe, średniojęzykowe, tylnojęzykowe*. Jako pierwszą wpisz do każdej działki pokolei: *p, t, ś, k*. Podane poniżej wyrazy rozłóż na głoski, wybierz spółgłoski, nad każdą zastanów się w sposób poznany przy *p, t, ś, k*, do której z tych czterech najbardziej się ona zbliża, a rozstrzygnąwszy, wpisz do odpowiedniej działki:

gdy, zięba, bicz, dzwon, fala, scyzoryk, kieszeń, rozżarzyć, dzień, figiel, mysz, miech, dżdżysty, piła, wino, Chiny.

6

Ćwiczenie 20

W wyrazie:

Lublin

- wyszukaj: a) spółgłoski i o każdej z nich powiedz, czy jest ustna, czy nosowa; twarda lub miękka; wargowa, przedniojęzykowa, średniojęzykowa lub tylnojęzykowa;
- b) samogłoski. Co o nich potrafisz powiedzieć? Czy znane ci cechy samogłosek objaśniają różnorodność brzmienia *u* i *i*?

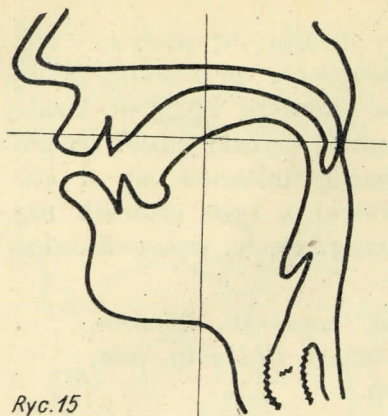
Ćwiczenie 21

Weź wykałaczkę (czysty cienki patyczek, czysty drucik i t. p.), przyłóż jej koniec do przedniego końca języka po wymówieniu *i*. Wymów następnie *u* i utrzymuj wykałaczkę stale na przednim końcu języka tak, iżby ona mogła swobodnie się poruszać razem z językiem, jako jego widoczne nazewnątrz jamy ustnej przedłużenie. Powtórz kilkakrotnie: *i-u, u-i*. Jaki ruch wykałaczki zauważasz? Jaki ruch języka pod wykałaczką czujesz?

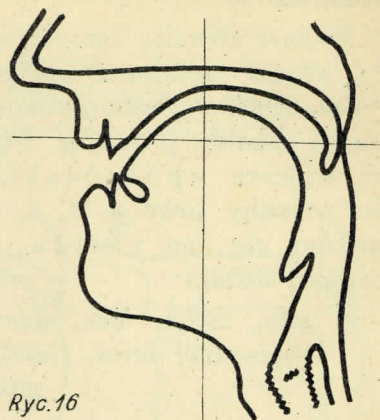
Ćwiczenie 22

Przyjrzyj się obrazkom *u, i* (ryc. 15 i 16). W szczególności zwróć uwagę na to, w którym kierunku wygina się język przy *u*, a w którym przy *i*. Jakby można nazwać te oba kierunki, przeciwstawiając je sobie?

u, to spółgłoska przedniojęzykowa

Ryc. 15

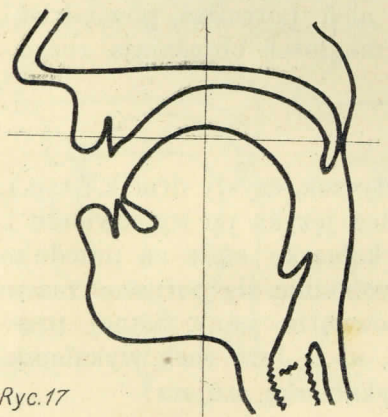

Ryc. 16

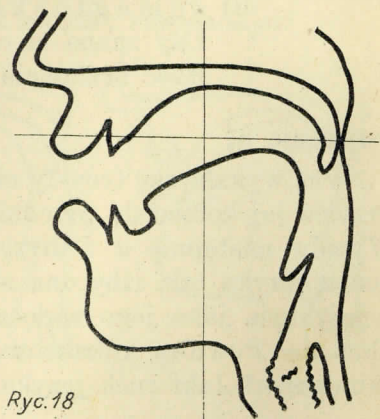
Wiadomość 8

Ćwiczenie 23

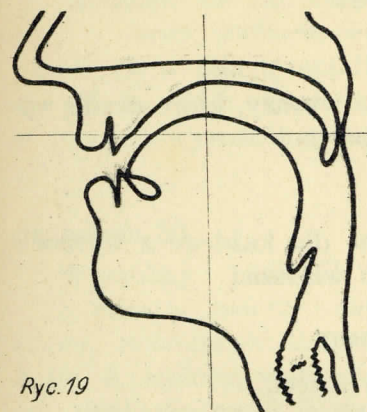
Nieomówione dotąd samogłoski polskie są też albo przednie, albo tylne. Przy pomocy podanego sposobu (ruch wykałaczki) staraj się oznaczyć pokolei samogłoski jako przednie lub tylne, bacząc, czy położenie języka przy wymawianiu badanej samogłoski jest podobne raczej do położenia przy *i*, czy przy *u*. Te spostrzeżenia porównaj z rycinami 17—22.

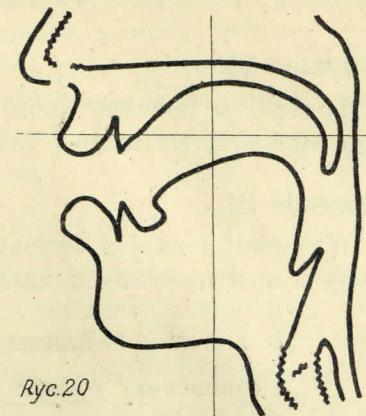
Ryc. 17

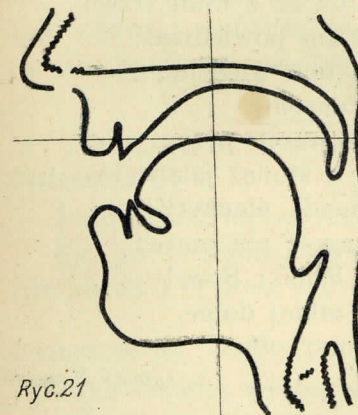
Ryc. 18

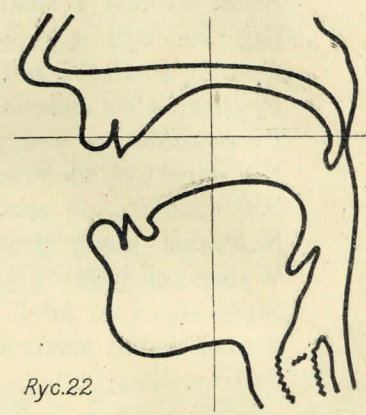
Ryc. 19

Ryc. 20

Ryc. 21

Ryc. 22

Nauka o słowotwórczej budowie wyrazu

7

Ćwiczenie 24

Cóż nam dobrego bez pracy i trudności przychodzi? Na wystawie szkolnej było dużo rysunków pracowicie wykonanych. Państwo wypłaca pobory swoim pracownikom. Pracowitość jest cenną zaletą człowieka. Godzien jest współczucia, kto bez własnej winy nie pracuje. Kto może pracować, niech na to nie wyrzeka. Cóż bowiem piękniejszego i uczciwszego, jak własnym trudem zapracować na życie. O mrówce często się mówi, że jest pracowita. W pracowni krawieckiej szyje się ubrania. Szwaczki nazywa się niekiedy pracownicami igły. Uczeń nieraz napracuje się długo nad wypracowaniem jakiegoś zadania.

Czy nie uderza cię coś osobliwego w doborze wyrazów tego ćwiczenia? Podkreśl i wypisz te wyrazy.

Ćwiczenie 25

Spróbuj w podobny sposób zestawić wyrazy, które ci się wydają bliskimi wyrazom: 1. *kosz*, 2. *pióro*.

Ćwiczenie 26

Wyszukaj i zapisz wyrazy pokrewne dla każdego z wyrazów pochyło wydrukowanych następującego wiersza:

Łakomy i zazdrosny

Porzuciwszy ojczyznę i żony i dzieci,
Szedł łakomy z zazdrosnym, Jowisz z nimi trzeci.
Gdy kończyli wędrówkę, bożek im powiedział:
Jestem Jowisz i żeby każdy o tem wiedział,
Proście, o co chcecie, zadosyć uczynię
Pierwszemu, a drugiemu wdwojnásób przyczynię.
Nie chce być pierwszym skąpy i stanął jak wryty,
Nie chce mówić zazdrosny, równie nieużyty.
Nakoniec, kiedy przeprzeć łakomcę nie może:
Wyłup mi jedno oko! rzecze. Wielki Boże!
Stało się. I co mieli zyskać w takiej dobie,
Stracił jedno zazdrosny, a łakomy obie.

Ignacy Krasicki

Wiadomość 9

8

Ćwiczenie 27

Wypisz wyrazy, które należą do rodziny wyrazu: *straż*, i użyj każdego z nich w zdaniu. Dlaczego te właśnie wyrazy uważasz za należące do jednej rodziny? Czy spostrzegasz coś godnego uwagi w postaci tych wszystkich wyrazów?

Ćwiczenie 28

Czy to samo spostrzeżenie narzuci ci się na tle rodziny wyrazów:

liczę, odliczyć, liczba, nieliczny, liczebnik, przeliczyć, liczydło, wyliczyć, rozliczny, zliczyć, licznik, liczyć, liczny, doliczyć?

Ćwiczenie 29

Zastanów się nad każdym z osobna wyrazem rodziny:
wóz, woźnica, wozownia, wózek, powóz, wożę
i podkreśl w nim tę część, w której, zdaniem twoim, zawiera się główne znaczenie wyrazu. Porównaj postać tej części w różnych wyrazach powyższej rodziny. Co spostrzegasz?

Wiadomość 10

Ćwiczenie 30

Wyszukaj i podkreśl rdzeń rodziny wyrazów:
1. *zwierz, zwierzę, zwierzątko, zwierzyniec, zwierzęcy, zwierzyna, zwierzęcość*. 2. *koza, kózka, kozieł, kozi, koziołek, kozica, koźle*. 3. *malarz, malunek, malowidło, maluję*. 4. *druciarz, drucik, drut, drutować*. 5. *mróz, mroźny, mrozę, przymrozek*. 6. *nędza, nędzny, nędznik, nędzarz, nędzota*. 7. *ręka, ręcznik, rękaw, rączka, wyręczyć, podręcznik*.

9

Ćwiczenie 31

Zestaw rodzinę wyrazu *kot*.
Co jest rdzeniem wyrazu *kotek*? Jaka część jest poza rdzeniem? Przytocz więcej wyrazów z taką częścią.

Ćwiczenie 32

Jaka część występuje po rdzeniu wyrazu *kotka*? Wymień więcej wyrazów, po których rdzeniu pojawiałyby się taka część.

Ćwiczenie 33

Co jest wspólną końcową częścią wyrazów:
radość, piękność, złość, czystość, śmiałość, białość, weselość?

Wiadomość 11

Ćwiczenie 34

Rozłóż wyrazy:
władca, stolarz, Chińczyk, żebrak, palacz, konik, ślepiec, cukiernik, piapiernia, państwo, cielątko, chłopski, gliniasty, biały
na rdzeń i przyrostek. Uzasadnij to, że daną część uważasz za rdzeń, przez przytoczenie najmniej jednego jeszcze wyrazu z tym samym rdzeniem (np. *czyn-ny*, bo *czyn, czynić, uczynek* i t. p.).

Uzasadnij to, że daną częśćkę uważasz za przyrostek, przez przytoczenie kilku wyrazów, po których rdzeniu występowałyby ona jako przyrostek (np. *ładny* ma przyrostek *-ny*, bo jest np. *głod-ny*, *brud-ny*, *czyn-ny*, *płyn-ny*).

Ćwiczenie 35

Przypomnij sobie po pięć wyrazów z przyrostkiem: *-ca* (jak np. *kłam-ca*); *-anin* (np. *Warszawi-anin*); *-ówna* (np. *stróż ówna*); *-arnia* (np. *piek-arnia*); *-aty* (np. *brod-aty*).

10

Ćwiczenie 36

Wyszukaj rdzeń i przyrostek w następującej rodzinie wyrazów:

urządzenie, przyrząd, rządzić, porządek, zarządzać, rząd, wyrządzić, rządcą, rozrządzić, urząd, zarząd, rządowy, zarządca, bezrząd.

Co osobliwego uderzyło cię w budowie niektórych wyrazów tej rodziny? Podkreśl te wyrazy. Jak brzmi ich rdzeń? Jakie mają częśćki prócz rdzenia? Jakie jest położenie tych części względem rdzenia? Co w tem dla ciebie nowego? Czy takie same części spotykasz przed innym rdzeniem?

Ćwiczenie 37

Utwórz po trzy wyrazy, których rdzeń poprzedzałyby częśćka:

prze-, nad-, od-, pod-, przed-, w-.

Wiadomość 12

11

Ćwiczenie 38

Następujące wyrazy rozłóż na części i ponazywaj je:

bezsilny, złądzić, pociąg, dziennik, gliniary, grzebień, odcień, piekarnia, pobożny, przejazd, doradca, rozważny, osądzić, wypracowanie.

Ćwiczenie 39

Wymień pięć wyrazów: w których prócz rdzenia niema innych części; w których prócz rdzenia znajduje się przyrostek; w których prócz rdzenia znajduje się przedrostek; w których prócz rdzenia znajduje się przyrostek i przedrostek.

Ćwiczenie 40

Utwórz rodzinę wyrazów:

ręka, książka, las, czytać, czynić, równy, biały, głośny.

Praca, jaką wykonałeś, pokazuje ci, że rdzeń, przyrostki i przedrostki tworzą wyrazy: dlatego nazywa się je wszystkie wspólną nazwą: części **słowotwórcze**. Wskazać części słowotwórcze wyrazu to znaczy określić jego budowę słowotwórczą.

Ćwiczenie 41

Rozważ budowę słowotwórczą następujących wyrazów:

nabożeństwo, bezpłatny, całutki, czwartek, dłużnik, chłopiec, dziewczyna, głosownia, kwiecistość, obowiązek, orzeczenie, przeznaczyć, przynależność, rozchorować się, zezowaty, władca, włościanin, polski, głęboko, krzyknąć, stronica, obszywać, bezpiecznie, rozrywka, warzywo.

Uzasadnij rozbiór, przytaczając przy każdym wyrazie kilka innych, mających ten sam rdzeń, lub ten sam przyrostek, lub ten sam przedrostek. Czy rdzeń tej samej rodziny wyrazów występuje zawsze w tej samej postaci? Podaj przykłady.

12

Ćwiczenie 42

Utwórz od rzeczownika *las* rzeczownik ze znaczeniem zdrobniałem. Utwórz od wyrazu *las* przymiotnik. A jakby brzmiał pochodny od wyrazu *las* przymiotnik, wskazujący, że coś obfituje w lasy, np. *okolica ...*, *góry ...*. A jakim rzeczownikiem nazwałbyś tę właściwość okolicy obfitującej w lasy? Od którego wyrazu pochodzi ten rzeczownik?

Ćwiczenie 43

Od jakich wyrazów wywiódłbyś wyrazy: *kotek, rzeczny, rzeczowy, cukiernia, cukrowy, sądzić*? Od jakiej części mowy one pochodzą?

Ćwiczenie 44

Od jakich wyrazów wywiódłbyś wyrazy: *mędrzec, starzec, prostak, malutki, maleńki, siwieć, chudnąć*? Od jakiej części mowy one pochodzą?

Ćwiczenie 45

Od jakich wyrazów wywiódłbyś wyrazy: *klamca, pisarz, śpioch, bitny, kłótlivy, dawać*? Od jakiej części mowy one pochodzą?

Ćwiczenie 46

Utwórz jakiś pochodny rzeczownik od rzeczownika: *ręka, koń, cegła*; od przymiotnika: *głęboki, cierpliwy, ślepy*; od czasownika: *wędrować, chwalić, niszczyć*.

Ćwiczenie 47

Utwórz jakiś pochodny przymiotnik od rzeczownika: *mąka, dom, dwór*; od przymiotnika: *staby, miły, zielony*; od czasownika: *dokuczać, wędrować*.

Ćwiczenie 48

Utwórz jakiś czasownik: pochodny od rzeczownika: *trud, praca, krzyk*; od przymiotnika: *suchy, blady, chory*; od czasownika: *pisać, być, czuć*.

Wiadomość 13

Ćwiczenie 49

Przyjrzyj się szeregowi wyrazów:

kotek, piesek, baranek, listek, domek, zegarek, dzbanek, włosek.

Porównaj te wyrazy z odpowiednimi wyrazami podstawowymi i powiedz, czym się one od nich różnią w znaczeniu? Jaka wspólna częśćka słowotwórcza wyraża tę różnicę? Jakie tedy znaczenie nadaje wyrazom przytoczonym ten przyrostek?

Ćwiczenie 50

Utwórz szereg wyrazów z przyrostkiem *-ko*, jak np. *kółko, mydelko, jeziorko*. Jakie znaczenie nadaje przyrostek *-ko*?

Ćwiczenie 51

Porównaj wyrazy np.:

Janowa, inżynierowa, Mickiewiczowa.

Od jakich wyrazów są one pochodniami? Jakie znaczenie nadaje im wspólny przyrostek?

Ćwiczenie 52

Czy możnaby wskazać przyrostek, którym oznaczamy nazwisko córki od nazwiska ojca? Przytocz kilka przykładów popierających twój domysł.

Ćwiczenie 53

Porównaj wyrazy:

zielonawy, grubawy, tysawy, głupawy, chłodnawy.

Wyodrębnij ich wspólny przyrostek i spróbuj określić, jakie znaczenie nadaje on wyrazom pochodnym w zestawieniu z podstawowymi.

Ćwiczenie 54

Porównaj czasowniki:

siwieć, tysieć, zielenieć, grubieć, głupieć.

Wyodrębnij ich wspólny przyrostek i określ, jakie znaczenie nadaje on wyrazom pochodnym w zestawieniu z podstawowymi.

Ćwiczenie 55

Przyjrzyj się szeregom:

1. *chłopka, góralka, wieśniaczka, mieszcanka, Włoszka;*
2. *ławka, kózka, nóżka, mapka, uliczka;*
3. *przechadzka, wędrownka, składka, rozgrywka, dawka.*

Wyszukaj końcowy przyrostek każdego z nich. Zastanów się nad tem, jakie znaczenie nadaje on wyrazom poszczególnych szeregów. Czy to znaczenie jest zawsze to samo?

Ćwiczenie 56

W podobny sposób zbadaj szeregi:

1. *schnąć, blednąć, żółknąć, głuchnąć, ślepnąć;*
2. *krzyknąć, klęknąć, dzwignąć, kopnąć, mruknąć.*

Uzupełnij pierwszy i drugi szereg własnymi przykładami i zastanów się, czy one popierają twój wniosek.

Wiadomość 14

Ćwiczenie 57

Przy każdym wyrazie następującego szeregu odpowiedz na pytanie:

1. Jakie są jego części słowotwórcze?
2. Czy jest to wyraz pochodny i od jakiego podstawowego?
3. Który przyrostek tworzy dany wyraz od podstawowego?
4. Jakie znaczenie nadaje ten przyrostek wyrazowi pochodnemu w porównaniu z podstawowym:

1. *gaska*, 2. *tucznik*, 3. *kwiecisty*, 4. *calutki*, 5. *drażek*, 6. *ukąszenie*, 7. *łbisko*, 8. *gliniany*, 9. *kolejarz*, 10. *wrzaskliwy*, 11. *pil-*

ność, 12. konik, 13. piekarnia, 14. nożyk, 15. straszycło, 16. radzić, 17. Francuzka, 18. jadalnia, 19. chudnąć, 20. wąsaty, 21. oczko, 22. drzewiasty.

Ćwiczenie 58

Porównaj czasowniki:

pisać, podpisać, napisać, przepisać, spisać, opisać.

Czem się różnią w budowie? A jaka jest różnica znaczenia *pisać* — *podpisać*? *pisać* — *napisać*? *pisać* — *przepisać*? *pisać* — *spisać*? *pisać* — *opisać*? Czem jest ta różnica wyrażona?

Ćwiczenie 59

Porównaj czasowniki użyte w następujących zwrotach:

ująć komuś kłopotów; ulać piwa; usypać mąki; ubrać cukru.

Jaki jest wspólny ich przedrostek? Spróbuj określić, jakie znaczenie nadaje on wszystkim przytoczonym czasownikom.

Ćwiczenie 60

Jakie jest znaczenie przedrostka w wyrazach:

uczynić, usłuchać, unieść, ubić (zwierzynę), uwierzyć

i czy ono takie samo, jak w ćwiczeniu 59?

Ćwiczenie 61

Czy domyślasz się, jakiego przedrostka należałoby użyć w wyrazach: *ulać, ująć, usypać, ubrać*, aby wyrazić znaczenie przeciwne temu, które nadaje przedrostek *u-*?

Ćwiczenie 62

Zastanów się, jakie jest znaczenie przedrostka *do-* w wyrazach:

- a) *dochodzić, dojeżdżać, dobiegać, dopływać, docierać, dociągać;*
- b) *doglądać, dokazać, dolegać, donosić, dopilnować, doręczyć.*

Czy znaczenie, jakie przedrostek *do-* nadaje czasownikom, jest w obu szeregach podobne?

Ćwiczenie 63

Porównaj znaczenie zestawionych parami czasowników:

pisać — *napisać*; *ważyć* — *zważyć*; *czynić* — *uczynić*; *czytać* — *przeczytać*; *kończyć* — *ukończyć*; *strzelić* — *wystrzelić*; *jeść* — *zjeść*.

Jakie wspólne znaczenie nadają różne przedrostki czasownikom pochodnym w porównaniu z odpowiednimi czasownikami podstawowymi?

Wiadomość 15

Ćwiczenie 64

Przy każdym wyrazie następującego ćwiczenia odpowiedz na pytania:

1. Jakie są jego części słowotwórcze?
2. Czy to wyraz pochodny i od jakiego podstawowego?
3. Który przedrostek tworzy ten wyraz od podstawowego?
4. Jakie znaczenie nadaje ten przedrostek wyrazowi pochodnemu w porównaniu z podstawowym?

1. *dosolić*, 2. *obszyć*, 3. *rozsypać*, 4. *przyciągnąć*, 5. *zagwiżdzać*, 6. *wypchać*, 7. *przywitać*, 8. *uwiędnąć*, 9. *wyprać*, 10. *przebić*, 11. *odciągnąć*, 12. *przemówić*, 13. *przybladnąć*, 14. *odpowiedzieć*, 15. *podkopać*, 16. *wnosić*, 17. *nałożyć*, 18. *podśpiewywać*, 19. *wslawić się*, 20. *dowodzić*.

13

Ćwiczenie 65

W szeregu ćwiczeń wyodrębniłeś słowotwórcze części wyrazów, a dawniej poznałeś także części odmienne rzeczownika i t. d. (por. wiad. 31 i 32, str. 58).

W poniższym tekście zwróć uwagę na rzeczowniki podane drukiem pochylonym:

1. Wskaż części odmienne każdego z nich.
2. Biorąc za podstawę mianownik liczby pojedynczej, wskaż jego części słowotwórcze.

Wzór: *Siedzimy w ławce.*

Części odmienne (fleksyjne): temat: *ławc-*, końcówka: *-e*.

Części słowotwórcze: rdzeń: *ław-*, przyrostek: *-ka*.

Turnieje polskie

Polacy słynęli zawsze z rycerskości i dzielności. Do boju zaprawieni, nawykli do walki i niebezpieczeństw, gdy nie było wojny, gdy w domu siedzieli, szukali zabawy, która najlepiej odpowiadałaby ich wojownicemu usposobieniu. Nie znali miłszej rozrywki nad polowanie. A nie brak było w Polsce zwierzyny, z którą naprawdę walczyć trzeba, jak niedźwiedzi, czy potężnych turów.

Ale jeszcze innej rycerskiej nauczyli się Polacy zabawy od swoich sąsiadów, Niemców. Nauczyli się od nich turniejów. Turnieje to jakby *bitwa* dla *uciechy*, powiedzielibyśmy, na próbę, dla *wprawy*. We Francji niegdyś one nastąpiły, a stamtąd rozeszły się po całej Europie.

Stanisław Kutrzeba

Realne i etymologiczne znaczenie wyrazu

14

Ćwiczenie 66

Kogo oznacza wyraz *piekarz*? Czy można takie znaczenie tego wyrazu wywieść z jego budowy słowotwórczej i objaśnić je nią? Rozważ w podobny sposób wyrazy: *cukiernik*, *chwalca*, *starzec*.

Zastanów się, czy znaczenie przytoczonych w dalszym ciągu wyrazów można ich budową słowotwórczą uzasadnić: *wietrzny*, *dębowy*, *chłopski*, *widzialny*, *mglisty*, *łysiec*.

Ćwiczenie 67

Kogo oznacza wyraz *syn*? Jaka jest jego budowa słowotwórcza? Czy ona sama tłumaczy już takie a nie inne znaczenie tego wyrazu, podobnie jak to było z wyrazami ćwiczenia 66? Rozważ w podobny sposób wyrazy: *dom*, *ręka*, *pole*, *zły*, *prosty*, *cicho*.

Wiadomość 16

Ćwiczenie 68

Powiedz, jakie jest znaczenie realne, a jakie wynikałoby z budowy słowotwórczej znaczenie etymologiczne wyrazów: *czwartek*, *lipiec*, *myśliwy*, *główny*, *ważny*, *strzelać*, *rozstrzygać*, *omackiem*.

Właściwe i przerośnięte znaczenie wyrazu

15

Ćwiczenie 69

Pacierz

Rozwiesiła *jesień* pajęczyny,
Srebrne nici rozsnuła po ziemi
I barwami ubrała *złotemi*
W naszym gaju brzozy i olszyny.

Idą szare wieczorne godziny.
Na kominku jasny płomień bucha,
Sen *topoce* skrzydłami białymi.

Stoi cisza *bezbrzeżna* i *głucha*,
Tylko w uszach brzmi pacierz mateczyny:
„W Imię Ojca i Syna i Ducha...”

Edward Słoński

1. Wypisz poszczególne wyrazy uwydatnione drukiem pochylonym. Zastanów się nad tem, jakie jest ich znaczenie realne, i dodaj do każdego stosowny drugi wyraz, w związku z którym to realne znaczenie w całej pełni się uwydatni, np. *srebrny kielich*, *srebrny drucik*, *srebrny pieniądz* i t. p.

2. Następnie rozważ, jakie jest znaczenie każdego z powyższych wyrazów w tym właśnie wierszyku E. Słońskiego, w którym: *srebrne* łączy się z *nici*, *ubrała* łączy się z *jesień*, *złotemi* łączy się z *barwami*, *idą* łączy się z *godziny*, *szare* łączy się z *godziny*, *stoi* łączy się z *cisza*, *bezbrzeżna* łączy się z *cisza*, *głucha* łączy się z *cisza*.

Czy znaczenie, jakie ustaliłeś w ćwiczeniu 69, 1., zgodne jest ze znaczeniem tych wyrazów wynikającym z ćwiczenia 69, 2.?

Wiadomość 17

Ćwiczenie 70

Śnieżyca

Śnieg się sypie wołochaty,
Sypie, sypie biały
I rozściela srebrne płaty;
Śnieg się sypie, śnieg kosmaty
Z nieb szarej powały.

Łabędziemi przykrył szaty,
Zasp bujną lawiną
Pola, drogi, drzewa, chaty,
Krzywe płoty, grzęd rabaty —
Puszystą pierzyną.

Kożuch siwy, przebogaty
Wdziała niska strzecha
I z komina dymi w światy,
Niby kłakiem modrej waty,
W wiatr, co dmie jak z miecha.

Leopold Staff

Wybierz z tego utworu kilka wyrazów użytych w znaczeniu przenośnym. A jakie jest ich znaczenie właściwe?

Ćwiczenie 71

Ułóż dwa zdania, w których ten sam wyraz będzie użyty raz w znaczeniu właściwym, raz w znaczeniu przenośnym.

Ćwiczenie 72

Napisz 10 dowolnie wybranych wyrazów; wskaż znaczenie właściwe każdego z nich; następnie rozważ, w jakich znaczeniach przenośnych możnaby go użyć.

Nauka o odmianie rzeczownika

16

Ćwiczenie 73

Ile jest różnych postaci tego samego rzeczownika? Jak się nazywają? Na jakie części odmienne można rozłożyć formę przypadkową?

Powiedz, w jakim przypadku użyte są rzeczowniki następującego opowiadania; każdą formę przypadkową rozłóż na temat i końcówkę.

Dedal i Ikar

Długie lata pracował Dedal na dworze króla Minosa na Krecie, zdobywając swemi budowlami, posągami i wynalazkami dużą sławę u ludzi, a przywiązanie króla... Król kochał go tak bardzo, że nie chciał się z nim rozstać nawet wtedy, gdy Dedal, trapiiony tęsknotą za ojczyzną, usilnie prosił o pozwolenie wyjazdu... Wówczas Dedal wymyślił nowy i niesłychany sposób ucieczki. Z piór ptasich, sklejonych woskiem, sporządził olbrzymie skrzydła dla siebie i dla swego syna, Ikara. Obaj przytwierdzili sobie skrzydła do ramion, a zanim ruszyli w drogę, rzekł ojciec do syna: „Pamiętaj synu, żebyś zawsze latał środkiem, między morzem a niebem. Nie wolno ci zbyt wysoko szybować, gdyż gorące promieni słonecznych roztopi wosk, który spaja skrzydła; ani nie zlatuj zbyt nisko, aby wilgocią wody nie nasiąknęły pióra“.

Jan Parandowski

Ćwiczenie 74

Zestaw wszystkie przypadki rzeczownika *wilgoć* i ustal, jaki jest ich temat. Uczynź to samo z rzeczownikiem *woda*. Jaka uderza cię różnica?

Ćwiczenie 75

Z poniższego tekstu wypisz osobno rzeczowniki niezmiennotematowe, osobno zmiennotematowe:

Dedal i Ikar

(Dokończenie)

Dedal leciał pierwszy i pokazywał drogę synowi. Rybak, który zakładał sieci wśród sitowia, pasterz idący ze swemi trzodami, oracz postępujący za pługiem — wszyscy podnosili zadziwione oczy ku niebu, gdzie w obłokach szybowali ci dwaj niezwyčajni latawcy. Zdumienie ogarniało ludzi na widok czarodzieja, który ptakom wydarł tajemnicę lotu i pokonał powietrze, dotychczas niedostępne dla mieszkańców ziemi. Minęli wkrótce wyspę Samos, Paros i Delos. Lecz Ikar, uniesiony zachwytem nad potęgą wynalazku ojca, zapomniał o jego przestrożach i coraz wyżej wzbijał się w błękitne przestworza. I wówczas stało się to, co przewidział mądry Dedal. Pod wpływem żaru słonecznego wosk stopniał i pióra, jedno po drugim, zaczęły opadać. Ikar jak gromem rażony runął z wysokości na ziemię i zabił się na miejscu.

Jan Parandowski

17

Ćwiczenie 76

Wypisz obok siebie wszystkie zmieniające się postaci tematu rzeczownika zmiennotematowego: *droga*. Wzór: rzeczownik *Polak* ma następujące tematy: *Polak- : Polak- : Polac-*.

Wiadomość 18

Ćwiczenie 77

Zestaw tematy oboczne rzeczowników:
lot, wyspa, niebo, ptak, pług, staw, grom.

Wypisz z tematów obocznych każdego rzeczownika tylko te głoski, które są w nich rozmaite. Wzór: *Polak- : Polak- : Polac-*, oboczne głoski: *k : k' : c*. Do jakiego rodzaju głosek należą wszystkie wymienione w tych przykładach? A czym różnią się te głoski oboczne pod względem wymawianiowym (przypomnij sobie takie różnice, jak: ustne, nosowe; dźwięczne, bezdźwięczne i t. d.)?

Wiadomość 19

Ćwiczenie 78

Zestaw tematy oboczne rzeczowników:

żar, pióro, uciecha, otucha.

Wypisz oboczne spółgłoski. Czy i tutaj występuje spółgłoska twarda obok miękkiej?

Ćwiczenie 79

Zestaw tematy oboczne rzeczowników:

rybak, potęga.

Wypisz oboczne spółgłoski. Czy widzisz pewne podobieństwo ćwiczenia tego i 78?

Ćwiczenie 80

Zestaw spółgłoski oboczne tematów następujących form przy-
padkowych:

Boga — Boże, Kozak — Kozacze.

Czy spółgłoski oboczne różnią się twardością i miękkością?

Wiadomość 20

Ćwiczenie 81

Zestaw tematy oboczne rzeczowników:

*droga, trzoda, przestroga, morze, dąb, wąż, lato,
wyjazd.*

Porównaj temat dopeł., cel., narz., miejsc. liczby poj. rzeczownika *ramię* z tematem jego odmiany w liczbie mnogiej.

Wypisz oboczne głoski tematów obocznych każdego z powyższych wyrazów. Co nowego pokazuje to zestawienie w porównaniu z poprzednimi ćwiczeniami?

Wiadomość 21

Ćwiczenie 82

Zestaw tematy oboczne rzeczowników:

mieszkaniec, wynalazek, latawiec, szczątek, skrzydło.

Co cię uderza w zestawieniu tematów: *mieszkaniec* : *mieszkańc* - ?

Oblicz, ile głosek jest w jednym, a ile w drugim temacie. Czem się tłumaczy różnica ilości głosek? Czem się tedy różnią te tematy oboczne? Zbadaj w podobny sposób pozostałe przykłady.

Wiadomość 22

Ćwiczenie 83

Z następujących bajek Krasickiego wybierz rzeczowniki, zestaw ich tematy oboczne, wypisz same głoski oboczne i orzeknij w każdym wypadku, czy to jest: a) oboczność dwu różnych sa-

mogłosek; b) oboczność *e* ruchomego z zerem; c) oboczność spółgłoski twardej i miękkiej; d) oboczność spółgłoski twardej i innej twardej.

Wzór: *matka*; tematy oboczne: *matk-* (tak np. w mianowniku *matk-a*) : *matk-* (tak np. w dop. l. p. *matk-i*) : *matc-* (tak np. w cel. *matc-e*) : *matek-* (tak np. w dop. liczby mnogiej). Oboczne głoski: *k : k̄*, *k : c*, *e : ø*; *k : k̄* to oboczność spółgłoski twardej i miękkiej; *k : c* oboczność spółgłoski twardej i innej twardej *c*; *e : ø* to oboczność *e* ruchomego z zerem.

Dąb i małe drzewka

Od wieków trwał na puszczy dąb jeden wyniosły,
W cieniu jego gałęzi małe drzewka rosły.
A że w swojej postaci był nader wspaniały,
Że go dorósć nie mogły — wszystkie się gniewały.
Przyszedł czas i na dęba spełnić srogie losy;
Słyszac, że mu fatalne zadawano ciosy,
Cieszyły się niewdzięczne; wtem upadł dąb stary,
Połamał małe drzewka swojemi konary.

Podróżny

Arab jeden, gdy go noc w podróży zapadła,
A był dwa dni wśród stepu bez wody, bez jadła,
Postrzegł worek na drodze; wziął rozweselony,
A w blasku gwiazd chcąc wiedzieć, czem był napełniony,
Jęknął i rzekł, niezmierną boleścią przejęty:
Jam zrozumiał, że kasza, a to diamenty.

Ignacy Krasicki

18

Przypominasz sobie, że rzeczownik polski odmienia się przez siedem przypadków w liczbie pojedynczej i mnogiej, a taką odmianę rzeczownika nazywa się **deklinacją**. Wystarczy, że porównasz końcówki np. w celowniku liczby pojedynczej tych czterech rzeczowników: *kamień*, *pole*, *żaba*, *łódź*, żeby się przekonać, iż rzeczowniki polskie rozmaicie się odmieniają, t. zn. w tym samym przypadku przybierają różne końcówki.

Ćwiczenie 84

Aby wyrobić sobie ogólny pogląd na bogactwo i różnorodność polskiej deklinacji rzeczownikowej, przyjrzyj się następującym wzorom, które ci podają końcówki pojedynczych przypadków liczby pojedynczej i mnogiej.

I

		1. pan	2. chłop	3. stół	4. liść	5. wąż	6. Franio
liczba pojedyncza	M	-o	-o	-o	-o	-o	-o
	D	-a	-a	-u	-a	-a	-a
	C	-u	-u	-owi	-owi	owi	-owi
	B	-a	-a	-o	-o	-a	-a
	N	-em	-em	-em	-em	-em	-em
	Msc	-u	-e	-e	-u	-u	-u
	W	-e	-e	-e	-u	-u	-u
	liczba mnoga	M	-owie	-i	-y	-e	-e
D		-ów	-ów	-ów	-i	-y	-ów
C		-om	-om	-om	-om	-om	om
B		-ów	-ów	-y	-e	-e	-ów
N		-ami	-ami	-ami	-mi	-ami	-ami
Msc		-ach	-ach	-ach	-ach	-ach	-ach
W		-owie	-i	-y	-e	-e	-owie

II

		1. jezioro	2. zadanie	3. pisklę
liczba pojedyncza	M	-o	-e	-ę
	D	-a	-a	-a
	C	-u	-u	-u
	B	-o	-e	-ę
	N	-em	-em	-em
	Msc	-e	-u	-u
	W	-o	-e	-ę
liczba mnoga	M	-a	-a	-a
	D	-o	-o	-o
	C	-om	-om	-om
	B	-a	-a	-a
	N	-ami	-ami	-ami
	Msc	-ach	-ach	-ach
	W	-a	-a	-a

III

		1. woda	2. matka	3. dynia	4. róża	5. zarządczyni
liczba pojedyncza	M	-a	-a	-a	-a	-i
	D	-y	-i	-i	-y	-i
	C	-e	-e	-i	-y	-i
	B	-ę	-ę	-ę	-ę	-ę
	N	-ą	-ą	-ą	-ą	-ą
	Msc	-e	-e	-i	-y	-i
	W	-o	-o	-o	-o	-i
liczba mnoga	M	-y	-i	-e	-e	-e
	D	-o	-o	-o	-o	-o
	C	-om	-om	-om	-om	-om
	B	-y	-i	-e	-e	-e
	N	-ami	-ami	-ami	-ami	-ami
	Msc	-ach	-ach	-ach	-ach	-ach
	W	-y	-i	-e	-e	-e

IV

		1. <i>pieśń</i>	2. <i>ciecz</i>	3. <i>kość</i>	4. <i>mysz</i>
liczba pojedyncza	M	-o	-o	-o	-o
	D	-i	-y	-i	-y
	C	-i	-y	-i	-y
	B	-o	-o	-o	-o
	N	-ą	-ą	-ą	-ą
	Msc	-i	-y	-i	-y
	W	-i	-y	-i	-y
liczba mnoga	M	-i	-e	-i	-y
	D	-i	-y	-i	-y
	C	-om	-om	-om	-om
	B	-i	-e	-i	-y
	N	-ami	-ami	-mi	-ami
	Msc	-ach	-ach	-ach	-ach
	W	-i	-e	-i	-y

Jak widać, różnorodność odmiany polskiego rzeczownika jest duża. A w powyższych wzorach uwzględniono tylko odmiany powszechne i częste, pomijając narazie wypadki rzadkie i wyjątkowe. Dla łatwiejszego przeglądu można jednak ograniczyć ilość głównych gromad deklinacyjnych i to uczyniono właśnie, skupiając po kilka różnych odmian pod jedną z kolejnych cyfr I do IV.

Co wspólnego mają wszystkie rzeczowniki podane we wzorze I, czem się różnią od innych rzeczowników z wzorów II, III i IV?

Czy mają rzeczowniki wzoru II także taką wspólną cechę odróżniającą je od rzeczowników I, III i IV wzoru?

Co zaś stanowi taką wspólną cechę rzeczowników wzoru III i IV, która odróżnia je od rzeczowników wzoru I i II?

Na tej właśnie podstawie przedstawiono powyżej odmianę rzeczownika polskiego w czterech głównych gromadach deklinacyjnych. Ale każda z nich posiada nadto pewne uderzające właściwości w samej odmianie; właściwości te znamienne dla pewnej gromady nie powtarzają się w innych. Tak np. rzeczowniki wzoru I przeważnie nie mają końcówki w mian. l. poj.,

w cel. l. p. mają bardzo często niespotykaną gdzie indziej końcówkę *-owi*, w dop. l. mn. mają w olbrzymiej większości końcówkę *-ów*, której też w innych wzorach nie znajdzie. Dla wzoru II bardzo znamienna jest zgodność mianownika, biernika, wołacza w obu liczbach, nadto końcówka *-a* tych przypadków w liczbie mnogiej. Dla gromady III wzoru znamienna jest końcówka samogłoskowa (*-a, -i*) mianownika l. p.; zgodność celownika i miejscownika l. poj.; zgodność mianownika, biernika, wołacza l. mn. Wreszcie rzeczowniki wzoru IV uderzają tożsamością formy dopełniacza, celownika, miejscownika l. poj. i dopełniacza l. mn.

Wiadomość 23

Ćwiczenie 85

Przyjrzyj się mianownikowi l. mn. wzoru I: ile ma on końcówek i jakie? Odpowiedz na te same pytania, biorąc pod uwagę: mianownik l. poj. wzoru II; dopełniacz l. poj. wzoru III; mianownik l. mn. wzoru IV.

Wiadomość 24

Ćwiczenie 86

Wyszukaj we wzorach jeszcze kilka innych przypadków, które przybierają końcówki równoległe.

Ćwiczenie 87

Zestaw formy celownika liczby pojedynczej następujących rzeczowników żeńskich samogłoskowych:

rada, kania, miedza, głębia, tarcza, mowa, Stefcia, kałuża, żaba, Władzia, okolica, Francja, kosa, praca, koza, szyja, dusza, Basia, władza, Józia, opończa, łuna, kasza, ręka, burza, ochota, obroża, noga.

Jakie końcówki równoległe znajdujesz w tych celownikach? Zwróć uwagę na jakość spółgłoski kończącej temat mianownika l. poj. tych rzeczowników. Dopatrz się pewnego związku każdej z końcówek równoległych celownika z jakością spółgłoski kończącej temat mianownika.

Wiadomość 25

Ćwiczenie 88

Zestaw formy biernika l. poj. następujących rzeczowników męskich:

uczeń, ogród, sąsiad, pies, strumień, rów, nauczyciel, płot, kot, pal, zwierzynek, chodnik, żołnierz, brat, kołnier, lew, starzec, ogrodnik, koń.

Jakie końcówki równoległe znajdujesz w tych biernikach? Czy i one zależą może od głoskowej jakości tematu? Zastanów się, co oznaczają rzeczowniki mające w bierniku końcówkę *-a*.

Wiadomość 26

Ćwiczenie 89

Użyj w jakimś zdaniu następujących rzeczowników w celowniku l. poj.:

pan, syn, brat, kwiat, stryj, ojciec, Bóg, człowiek, ksiądz, żołnierz, pies, koń, lew, dąb, len, chłop, dom, świat, potok, ołówek, zeszyt.

Jakie końcówki równoległe znajdujesz w tych formach? Czy możesz je powiązać z jakością głoskową tematu? Czy możesz je objaśnić różnicą znaczenia danych rzeczowników?

Ćwiczenie 90

Uzupełnij końcówkę celownika l. poj. rzeczownika *Kraków* w następujących zdaniach:

Pociąg jedzie ku Krakow...

Krakow... przypadło w udziale być stolicą Polski przez kilka wieków.

Wiadomość 27

Ćwiczenie 91

Zestaw kilkanaście rzeczowników żeńskich spółgłoskowych i utwórz formę ich dop., cel., miejsc., woł. l. poj. oraz dop. l. mn. Zauważ końcówki równoległe i zastanów się, czy można je objaśnić jakością głoskową tematu, czy znaczeniem, czy wreszcie tylko zwyczajem.

Ćwiczenie 92

Użyj kilkunastu rzeczowników męskich w mianowniku l. mn. Jak są końcówki równoległe? Zwróć uwagę na te z pośród nich, które mają końcówkę *-owie*. Jakby można określić rzeczowniki, które taką końcówkę przybierają? Od czego zatem zależy dobór tej właśnie końcówki?

Ćwiczenie 93

Jakie końcówki równoległe możliwe są w narzędniku l. mn. rzeczowników męskich oraz żeńskich spółgłoskowych? Od czego one zależą?

Ćwiczenie 94

W następującym tekście wpisz w miejsce kropek odpowiednie końcówki. Następnie użyj każdego z tych rzeczowników w tym samym przypadku l. poj. Porównaj temat liczby pojedynczej i liczby mnogiej.

Mieszczan... lwowscy okazali dużo patryjotyzmu w wojnach XVII-go wieku. Konstytucja 3 Maja ograniczyła nierówność mieszczan... polskich w Rzeczypospolitej. Także włościan... przyniosła ona pewne swobody. Magnaci polscy utrzymywali licznych dworzan... zarówno dla okazałości swoich dworów i orszaków, jak dla wygody w posłudze i potrzeby orężnej. Szlachtę polską nazywano też ziemian..., że mieszkając po dobrach ziemskich, uprawy ziemi pilnowała. Szwedzi, zajmwszy w roku 1655 Kraków, zemścili się na opornych krakowian... i zabrali im majątek długo przemysłem i oszczędnością gromadzony. Rzymian... toczyli zaciętą walkę z pierwszymi chrześcijan..., prześladując ich okrutnie, ale nie udało się pogan... złamać ofiarnego ducha męczenników i bohaterskich wyznawców.

Wiadomość 28

Ćwiczenie 95

Z następującego tekstu wybierz różne przypadki rzeczownika *przyjaciół*, zestaw je w szereg, uzupełniając brakujące przypadki. Zwróć szczególnie uwagę na postać przypadków liczby mnogiej, bo taka właśnie jest w dzisiejszej polszczyźnie poprawna.

Przyjaciela ty stąd poznasz prawego, jeśli miłuje ciebie, nie co twego. (Knapski). Sam tylko dobry człowiek dobremu jest przyjacielem, a zły ani dobremu, ani złemu kiedy z serca przyjacielem nie będzie. (Birkowski). Żyj, mój Szymonie, o ty jeden z wielu szczerzy, poczciwy, dawny przyjacielu! (Kniaźnin). Dwaj, trzech wierni przyjaciele jedna dusza w różnym ciele. (Knapski). Póki komu szczęście płuży, przyjaciel mu wiele służy. (Troc). Umieście być przyjaciółmi, znajdziecie przyjaciół. Przyjacielowi zawsze dogadzaj, by i w północy k niemu wychadzaj. (Knapski). Nieprzyjaciółom nie należy odpłacać nienawiścią.

Ćwiczenie 96

Odmień przez wszystkie przypadki rzeczowniki:
starosta, Fredro, Żwirko.

Porównaj swoje wypracowanie z wzorami odmiany w części drugiej podręcznika.

Wiadomość 29

Ćwiczenie 97

Zwróć uwagę na wyrazy uwydatnione rozstrzelonym drukiem. Co to za części mowy? Oznacz ich przypadek, liczbę i wyszukaj końcówkę. Odmień wyrazy *hrabia Wincenty Krasieński* przez wszystkie przypadki obu liczb. Co widzisz w ich odmianie osobliwego?

Głośny poeta Zygmunt był synem hrabiego Wincentego Krasieńskiego. Ignacemu Krasickiemu zawdzięcza piśmiennictwo polskie dużo doskonałych bajek. W Józefie Ignacym Kraszewskim cenimy zasłużonego powieściopisarza. Dwu Pułaskim przypadł udział w konfederacji barskiej: ojcu Józefowi i synowi Kazimierzowi. Opiekę nad zamkiem przekazywano dawniej burgrabiemu. „Babunia“ to tytuł znanej noweli Orzeszkowej. Urzędnika dzierżącego chorągiew państwową nazywano w dawnej Polsce chorążym. Do Zakopanego śpieszą latem i zimą spragnieni wrażeń turyści. W Suchej znajduje się starożytny zamek rodziny hrabiów Tarnowskich. Czesnem nazywają nieraz opłaty składane przez uczniów za naukę szkolną.

Wiadomość 30

Ćwiczenie 98

W następujących zdaniach wstaw w miejsce kropek odpowiedni przypadek liczby mnogiej rzeczownika *oko*. Uzupełnij odmianę temi przypadkami, których owe zdania nie zawierają.

Nim słońce zejdzie, rosa ~~nie~~ wyje. Co z ~~nie~~ zejdzie, to z myśli wychodzi. Trzeba mieć zawsze przed ~~nie~~ jeden jedyny nauki cel, pożyteczność ~~nie~~ swoim tylko wierzy. Pókiś w ~~nie~~ pótys w sercu. Rzeka tworzyła małe, ciche, odbijające błękit nieba ~~nie~~. Sieci myśliwskie robią się z sznurów konopnych, z mniejszemi lub większemi ~~nie~~.

Wiadomość 31

Ćwiczenie 99

Przyjrzyj się następującej odmianie rzeczownika *ręka*. Wypisz te formy przypadkowe, których nie znalazłeś we wzorze odmiany rzeczownika *matka*. W jednym przypadku znajdujesz formy oboczne; czy użycie jednej z nich jest bardziej poprawne niż drugiej?

L. p.: *ręk-a, ręk-i, ręc-e, ręk-ę, ręk-ą, ręc-e, ręk-o.*

L. mn.: *ręc-e, rąk, ręk-om, ręc-e, ręk-ami — ręk-oma, ręk-ach, ręc-e.*

W miejscowniku używa się niekiedy formy *ręku*, np. *W jednym ręku trzyma zwój papieru. Na ręku go wynieśli. Robota mu się pali w ręku.*

Ćwiczenie 100

Użyj wyrazu *gimnazjum* w kilkunastu zdaniach tak, aby zawsze występował w innym przypadku. W czym osobliwa jest odmiana tego rzeczownika, zwłaszcza w porównaniu z innymi jakimi?

Wiadomość 32

Ćwiczenie 101

We wskazanej ci przez nauczyciela czytance wymień rzeczowniki i oznacz, do której odmiany każdy z nich należy, w którym użyty przypadku, w której liczbie, jaki jego temat i końcówka. Przy kilku formach zastanów się, czy w tym przypadku możliwe są końcówki równoległe i mianowicie jakie. Wypisz wszystkie rzeczowniki, które mają odmianę osobliwą.

Nauka o zdaniu**19****Ćwiczenie 102**

Powiedz jakiegokolwiek zdanie pojedyncze. Powiedz jakieś zdanie złożone. Jaka jest różnica między zdaniem pojedynczym a złożonym? Przypomnij sobie, jaki to dwójaki stosunek może łączyć zdania pojedyncze w zdaniu złożonym.

We wskazanej ci przez nauczyciela czytance wyszukaj zdania pojedyncze i złożone; następnie zastanów się nad stosunkiem współrzędności i podrzędności w zdaniach złożonych.

Ćwiczenie 103

Mowa nasza przybiera tedy postać zdań pojedynczych i złożonych. Ale warto się zastanowić nad tem, dlaczego możemy łączyć dwa lub kilka zdań w jedno złożone.

Mamy np. takie dwa zdania pojedyncze:

Przyjechałem do Krakowa. Zwiedziłem jego zabytki.

Spróbujmy połączyć ich treści w jednym zdaniu złożonym, np.:

1. *Gdy przyjechałem do Krakowa, zwiedziłem jego zabytki.*

2. *Ponieważ przyjechałem do Krakowa, zwiedziłem jego zabytki.*

Rozważ teraz, czy oba zdania złożone to samo wypowiadają. Jak się spytasz o zdanie: „Gdy przyjechałem do Krakowa“, a jak o zdanie: „Ponieważ przyjechałem do Krakowa“ ze stanowiska zdania: „zwiedziłem jego zabytki“? Co stanowi tedy podstawę zespolenia dwu zdań w jedno złożone w przykładzie pierwszym? Co w drugim?

Wiadomość 33

Ćwiczenie 104

Masz dwa zdania pojedyncze:

Bogowie zapraszali Tantalosa na Olimp. Sadzali przy swoim stole.

Możnaby tu użyć zdania złożonego:

Bogowie zapraszali Tantalosa na Olimp i sadzali przy swoim stole.

Na jakiej podstawie połączyło się owe zdania w jedną taką całość? Cóż one mają wspólnego w swej treści?

Z tego samego względu zastanów się nad podstawą zespolenia w zdaniu złożonym:

Zaprosił co znaczniejszych Olimpijczyków do swego zamku i ugościł ich sutą wieczerzą.

Okrutnego Tantalosa strącono do Tartaru i przykładowo ukarano.

Jaki stosunek łączy wszystkie trzy, badane w tem ćwiczeniu zdania złożone — współrzędny czy podrzędny?

Ćwiczenie 105

1. *Kiedy wszystkim jest dobrze, wtedy i człowiek czuje się szczęśliwym.*

2. *Naród żyje, dopóki jego język żyje.*

Co to za zdania złożone? Jaka jest podstawa ich zespolenia? W czem podobieństwo i różnica w porównaniu ze zdaniem z ćwiczenia 104?

Wiadomość 34

Ćwiczenie 106

Wyszukaj we wskazanej przez nauczyciela czytance wszystkie zdania złożone, których podstawę zespolenia stanowi czas.

Ćwiczenie 107

Wyszukaj takie zdania złożone we własnych wypracowaniach piśmiennych.

Ćwiczenie 108

Dwa zdania pojedyncze:

Nie byłem w szkole .... chorowałem

połącz w jedno złożone, dodając w miejsce kropek jeden wyraz. Jeżeli ci się nasunie kilka różnych wyrazów, zapisz wszystkie.

Zastanów się nad tem, co stanowi podstawę zespolenia tych dwu zdań: spytaj ze stanowiska zdania pierwszego o zdanie: „chorowałem“.

Ćwiczenie 109

Szukaj tej podstawy zespolenia w następujących zdaniach:

Pandorę tak właśnie nazwano, albowiem była ona darem dla ludzi od wszystkich bogów.

Poematy Homera stały się wcześniej jakby księgami świętymi Greków, ponieważ z nich uczono się historii przodków, religji i poezji.

Poematy Homera stanowią ozdobę poezji ludzkiej, należy więc poznać je bodaj w cenniejszych wyjątkach.

Wiadomość 35

Ćwiczenie 110

Spróbuj zamienić zdanie pojedyncze:

Kupiec wystął swego pomocnika na zakupno towarów

w ten sposób, iżby treść wyrażona słowami: „na zakupno towarów“ została ujęta w postać osobnego zdania.

Ćwiczenie 111

Zastanów się, w jakim stosunku pozostaje treść zdań drugich do zdań pierwszych w następujących zdaniach złożonych, inaczej mówiąc, na jakiej podstawie zostały one zespolone:

*Pan Bóg nato dał przyrodzony rozum, aby go sobie
człowiek pracą swą pomnażał.*

*Dlatego przyroda nadała człowiekowi jedne usta
a dwoje uszu, iżby więcej słuchał...*

*Rycerz znów musiał się cofnąć ku placówkom, aby
nie przechodzić przez pas światła.*

Jak się pytasz o treść badanych zdań drugich ze stanowiska treści zdań pierwszych? O co w ten sposób pytamy?

Ćwiczenie 112

Przekształć dwa pojedyncze luźne zdania w jedno złożone tak, aby ich podstawa zespolenia była tą samą, jaką poznałeś w ćwiczeniu 111:

Żyjemy. Bliźni mają korzystać z naszej pracy.

*Pallada nowym ogniem Diomedesa zagrzewa. Rycerz
śmiały ma przejść wszystkich bohaterów.*

Wiadomość 36

Ćwiczenie 113

Przekształć zdania pojedyncze:

Na twój rozkaz uczynię to.

*W razie wyjazdu z Krakowa odwiedzę cię
w Zakopanem.*

*Na wypadek mej nieobecności odwiedź
mnie jeszcze raz.*

tak, iżby treść wyrażona w wyrazach rozstrzelonych została ujęta w postać osobnego zdania.

Ćwiczenie 114

Zastanów się nad podstawą zespolenia następujących zdań złożonych, czyli nad tem, w jakim stosunku pozostaje treść zdań rozstrzelonych do drugich:

*Każdy przedmiot upada na ziemię, jeżeli go
pozbawimy punktu oparcia.*

Jeśli się dowiem, to ci powiem.

*Gdy w adwencie sadź (szron) na drzewie
się pokazuje, to rok urodzajny nam zwiastuje.*

*O ile się nie poprawi moje zdrowie,
niema mowy o dalszej podróży.*

Powiedz mu o tem, a wszystko będzie dobrze.

Wiadomość 37

Ćwiczenie 115

Przekształć dwa pojedyncze luźne zdania w jedno złożone tak, żeby podstawa ich zespolenia była tą samą, jaką poznałeś w ćwiczeniu 114:

Znajdę czas. Odwiedzę cię.

Przeczytam tę książkę. Pożyczę ci ją.

Chciałbyś. Uczyniłbyś to dla mnie.

Ćwiczenie 116

Rozpoznaj podstawę zespolenia we wskazanych ci przez nauczyciela zdaniach złożonych jakiejś czytanki.

Część druga

Wiadomości gramatyczne

Nauka o głosce

Wiadomość 1

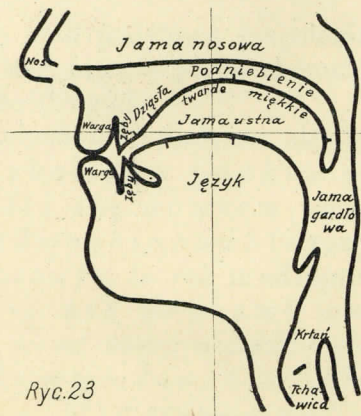
Kiedy mówimy, dokonują się w naszej jamie ustnej różne ruchy. Wydobywa się też wtedy z ust powietrze, które dostało się tam z płuc. Wydychany prąd powietrza (wydech) przetwarza się w jamie ustnej podczas mówienia na głoski.

Wiadomość 2

Przy wymawianiu różnych głosek różne części jamy ustnej poruszają się. Tak np. przy wymawianiu głoski *l* widzimy, jak język zwija się swym przodem ku górze i cofa nieco w głąb jamy ustnej; przy *w* warga dolna zbliża się silnie do zębów i t. p.

Wiadomość 3

Różne części jamy ustnej w rozmaity sposób pracują przy wymawianiu przez nas głosek, wyrazów, zdań. Nazywa się je dlatego **narządami mownymi**. Na obrazku przedstawiającym przekrój głowy i szyi znajdziesz te narządy. Przy mówieniu współdziała niekiedy także jama nosowa.

Ryc. 23

Wiadomość 4

Przy wymawianiu jednych głosek uchodzi wydech tylko jamą ustną, np. przy *z*; przy wymawianiu innych także jamą nosową, np. przy *n*. Głoski pierwszego rodzaju nazywa się **ustnymi**, drugiego zaś **nosowymi**. W każdym z następujących wyrazów znajduje się jedna głoska nosowa, a jest tych wyrazów tyle, ile głosek nosowych w języku polskim: *sąsiad*, *węszyć*, *dom*, *ramię*, *nauka*, *koń*.

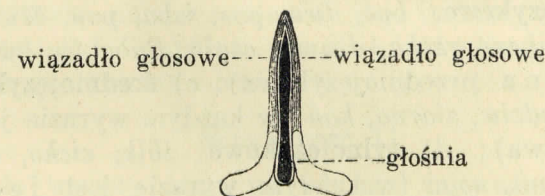
Wiadomość 5

Kiedy wymawiamy obok siebie takie dwie spółgłoski, jak np. *s — ś*, uderza nas różnica brzmienia, którą się nazywa **twardością** lub **miękkością** spółgłoski. W każdym z następujących wyrazów znajduje się po jednej spółgłosce **miękkiej**, a wyrazów jest tyle, ile miękkich spółgłosek w polszczyźnie: *kopiec*, *ubiór*, *hufiec*, *wiara*, *lis*, *miecz*, *ryś*, *zióło*, *dać*, *rodzina*, *koń*, *bagienko*, *kiedy*, *jak*, *Chiny*.

Wiadomość 6

Rozróżniamy głoski **dźwięczne** i **bezdźwięczne**. Pierwsze rozpoznajemy po tem, że głośniej brzmią, a przy ich wymawianiu czujemy pod palcami drganie krtani; drugie brzmią ciszej i nie ma drgania krtani.

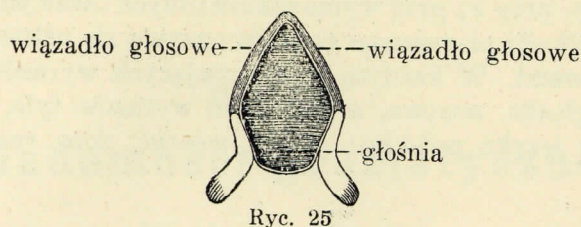
W krtani są dwa mięśnie, t. zw. **wiązadła głosowe**. Jeśli one zbliżą się do siebie (ryc. 24),¹ wydech musi je gwałtownie rozerwać, aby sobie zrobić przejście do jamy ustnej; to wyczuwamy właśnie jako drżenie krtani znamienne przy wymawianiu głosek dźwięcznych:

Ryc. 24

¹ Ryc. 24—25 podają schematycznie rysunki wiązań głosowych i chrząstek nalewkowych wg. Raubera. Zaczepnięte z Zasad fonetyki ogólnej L. Rou-deta w tłumaczeniu T. Benniego, Warszawa 1917.

Jeśli wiązadła są oddalone od siebie, to przez głośnię swobodnie wydech przepływa, niema drżenia krtani, co jest znamienne dla głosek bezdźwięcznych:

W każdym z następujących wyrazów znajdziesz: a) po jednej głosce bezdźwięcznej: *pan, lot, rok, sen, kiedy, oś, mysz, ćma, figa, chudy, fala, piwo, co, oczy*; b) po jednej dźwięcznej: *po, ku, kąt, sak, syk, sieć, cis, sęp*; c) dwie dźwięczne: jedną już znajomą, jedną nową: *bat, duch, gęś, zaś, gips, zięć, żyć, dziś, wieś, wąż, bić, dżet, pan, lot, rok*. A do której grupy zaliczyć głoskę: *dz*?

Niektóre głoski układają się parami: dźwięczna — bezdźwięczna, np. *ż — sz, z — s*.

Wiadomość 7

Najbardziej czynnymi przy wymawianiu spółgłosek są: **język** i **wargi**. Język albo porusza się przede wszystkim swoim **przedem** (jak to widzieliśmy przy *t*), albo **środkiem** (przy *ś*), albo **tyłem** (przy *k*). Ruch warg oglądaliśmy wyraźnie przy *p*. W związku z tem nazywamy spółgłoskę *p* **wargową**, *t* **przedniojęzykową**, *ś* **średniojęzykową**, *k* **tylnojęzykową**. Wszystkie polskie spółgłoski dadzą się pomieścić w tych czterech grupach: a) **wargowe**: *pan, żaba, Wieluń, Równe, pić, żbik, filar, żyrafa, Michał, mur* (w każdym wyrazie jest jedna wargowa); b) **przedniojęzykowe**: *but, dwa, pas, izba, pan, Michał, chodzę, cap, żbik, szukam, rzeka, dżuma, część, Raba* (w każdym wyrazie jest jedna przedniojęzykowa); c) **średniojęzykowe**: *cicho, siano, pał, podziw, ziarno, koń* (w każdym wyrazie jest jedna średniojęzykowa); d) **tylnojęzykowe**: *żbik, cicho, historyczny, Kielce, Giewont, noga* (w każdym wyrazie jest jedna tylnojęzykowa).

Wiadomość 8

Przy wymawianiu samogłosek najważniejszym narządem mownym jest **język**. Wykonuje on ruchy poziome ku przodo-

do wi jamy ustnej lub ku jej tyłowi. Tak np. przy wymawianiu *i* język wygina się ku przodowi, przy wymawianiu *u* cofa się ku tyłowi. Zewnętrznie możemy to oglądać na ruchach wykałaczkii, którą przytykamy do przedniego końca języka. Wszystkie samogłoski polskie są albo **przednie** podobnie jak *i*, albo **tylne** podobnie jak *u*. W następujących wyrazach znajdziesz prócz omówionych już *i*, *u* po jednej samogłosce; pierwsza część przykładów zawiera samogłoski przednie, druga tylne: *siwy, ile, uczę, ulica, urządzić, ilość*.

Nauka o słowotwórczej budowie wyrazu

Wiadomość 9

Wyrazy tworzą **rodziny** (np. *stróż, stróżka, stróżować, stróżowanie*). O pokrewieństwie wyrazów należących do tej samej rodziny mówi ci podobieństwo ich postaci (wyglądu), np. *stróż, stróżka, stróżować, stróżowanie; uczeń, uczennica, uczyć, nauka, uczony* — i podobieństwo głównego znaczenia: *stróż* stróżuje, jego zajęciem jest stróżowanie, *stróżka* jest kobietą wykonującą pracę stróża; *uczeń* — kto się uczy; *uczennica* — dziewczyna ucząca się, *nauka* — to przedmiot uczenia i uczenia się, *uczony* — kto posiada naukę.

Wiadomość 10

Wyrazy należące do tej samej rodziny mają jedną część wspólną, np. *dom, domek, domowy, domownik* i t. d. W niej zawiera się główne znaczenie wyrazu. Ma ona postać taką samą (np. *krzyż, krzyż-yk, krzyż-ak, po-krzyż-ować*) lub podobną (np. *głód, głod-ny, wy-głodz-ony, głódz-ić*). Ta najważniejsza część wyrazu nazywa się **rdzeniem**. Chcąc znaleźć rdzeń jakiegoś wyrazu, musisz zestawić jego rodzinę i szukać, która część jest jej wspólna podobieństwem postaci i głównego znaczenia.

Wiadomość 11

Różne wyrazy mają po rdzeniu taką samą część np. *stolarz, kramarz, pisarz, tramwajarz, malarz* i t. p., *oczko, kółko, piórko, jezioro, słówko* i t. p. Tę część wyrazu nazywa się **przyrostkiem**. Chcąc sprawdzić, czy dana część wyrazu jest przyrostkiem, trzeba sobie przypomnieć kilka wyrazów z różnymi rdzeniami a taką samą część po rdzeniu.

Wiadomość 12

Różne wyrazy mają przed rdzeniem taką samą częśćkę np. *przebić, przepis, przeliczyć* i t. p., *zabrać, zamorski, zadanie* i t. p. Tę częśćkę wyrazu nazywa się **przedrostkiem**. Chcąc sprawdzić, czy dana część wyrazu jest przedrostkiem, trzeba sobie przypomnieć kilka wyrazów z różnymi rdzeniami a taką samą częśćką przed rdzeniem.

Wiadomość 13

Przyglądając się uważnie wzajemnemu stosunkowi wyrazów pokrewnych, można stwierdzić: 1) że jakiś wyraz pochodzi od innego np. *ławka* od *ława*, *piesek* od *pies*, *złość* od *zły*, *deszczowy* od *deszcz* i t. p., 2) że naodwrot jakiś wyraz jest podstawą, na której opiera się inny wyraz: np. *dziewczyzna* jest podstawą dla *dziewczynka*, *nauka* dla *nauczyć*, *nauczyć* dla *nauczyciel*, *nauczyciel* dla *nauczycielski*, *nauczycielka* i t. d.

Ćwiczenia pokazały nam, że rzeczownik może być **wyrazem podstawowym** dla **pochodnego** rzeczownika, przymiotnika, czasownika; przymiotnik może być wyrazem podstawowym dla pochodnego rzeczownika, przymiotnika, czasownika; czasownik może być wyrazem podstawowym dla pochodnego rzeczownika, przymiotnika, czasownika. Także inne części mowy mogą być wyrazami podstawowymi lub pochodnymi, np. *piąty* jest pochodny od *pięć*, a podstawowym dla pochodnego *piątka*; *jaźń* pochodzi od *ja*, a *swojski* od *swój* i t. p.

Wiadomość 14

Przyrostek nadaje zazwyczaj pewne określone znaczenie wyrazowi, w którego skład wchodzi, co się widzi z zestawienia kilku wyrazów z tym samym przyrostkiem i z porównania ich z wyrazami podstawowymi, np. w wyrazach: *cegiel-nia*, *księgar-nia*, *szat-nia* przyrostek *-nia* nadaje znaczenie miejsca, w którym znajduje się to, co wyrażone w reszcie wyrazu. Nieraz jednak ten sam przyrostek może nadawać różne znaczenia wyrazom, w których skład wchodzi, np. w wyrazach: *cukier-nik*, *przyrod-nik*, *ogrod-nik* i t. p. przyrostek *-nik* wskazuje człowieka zajmującego się czymś, w wyrazach zaś: *śmiet-nik*, *kur-nik*, *popiel-nik*, *traw-nik* wskazuje miejsce. Nie we wszystkich wyrazach możemy z równą łatwością określić, jakie znaczenie nadaje im pewien przyrostek.

Wiadomość 15

Także przedrostek nadaje wyrazowi, w którego skład wchodzi, pewne określone znaczenie, co się widzi z zestawienia wyrazu pochodnego z przedrostkiem z odpowiednim wyrazem podstawowym np. *chodzić* — *wchodzić*, *wychodzić*, *odchodzić*, *przychodzić*, *uchodzić*, a czasem także z porównania kilku różnych wyrazów z tym samym przedrostkiem, np. porównanie: *wykopać*, *wydobyć*, *wyłupać*, *wyłuskać*, *wyrwać* — poucza, że *wy-* w tych wyrazach ma znaczenie: „ze środka“, „z wnętrza“. Ale ten sam przedrostek ma kilka rozmaitych znaczeń zależnie od tego, w jakim wyrazie się znajduje i z jakimi rdzeniami się łączy np. *wykopać* — *kopać ze środka*, *wyliczyć* — *skończyć liczenie kolejne*, *wycierpieć* — *znieść cierpienie do końca*, *wyczekać* — *czekać pewien czas, aż do jakiegoś rozstrzygnięcia* i t. p. Bardzo często przedrostek przy czasowniku pochodnym nadaje mu znaczenie dokonanego w porównaniu z niedokonanym czasownikiem podstawowym. Określić, jakie znaczenie nadaje przedrostek pewnemu wyrazowi, jest wielokrotnie znacznie trudniej, niż to było przy przyrostkach.

Realne i etymologiczne znaczenie wyrazu

Wiadomość 16

Każdy wyraz, który rozumiemy, ma dla nas jakieś znaczenie, to jest zdajemy sobie sprawę z tego, że oznacza jakiegoś człowieka, rzecz, właściwość, czynność i t. d. To znaczenie wyrazu nazywamy **realnem**.

Znaczenie niektórych wyrazów możemy wywieść z ich budowy słotwórczej. Tak np. rozumiemy, dlaczego wyraz *kotek* oznacza „małego kota“, bo z zestawienia wyrazów np. *baranek*, *piesek*, *nosek*, *lasek*, *domek* — obok *baran*, *pies* i t. d. wynika, że przyrostek *-ek* ma znaczenie pomniejszające to, co jest rdzeniem wyrazu. Takie znaczenie wyrazu, wysnute z rozważania jego budowy słotwórczej, nazywamy **etymologicznem**. Nie wszystkie wyrazy są dla nas dzisiaj zrozumiałe w swem znaczeniu etymologicznem np. *koń*, *pies*, *pan*, *woda*, *rzeka*, *morze*, *ucho*, *chory*, *mały*, *nieść* i t. d. Czasem znów znaczenie etymologiczne nie jest zgodne z dzisiejszym znaczeniem realnem, np. wyraz *jelonek* ma znaczenie etymologiczne „mały jeleń“, ale ponadto oznacza także pewnego owada; *kolej* ma znaczenie etymologiczne „śląd po kole, koleina“, a dziś także pospolicie środek komuni-

kacyjny i t. p. Realne znaczenie wyrazów podaje Słownik języka polskiego Karłowicza, Kryńskiego i Niedźwiedzkiego, krótko tzw. Słownik Warszawski, Słownik Lindego i inne; etymologiczne znaczenie różnych wyrazów usiłuje objaśnić Słownik etymologiczny języka polskiego Aleksandra Brücknera.

Właściwe i przenośne znaczenie wyrazu

Wiadomość 17

Rozróżnić można właściwe i przenośne znaczenie wyrazu. Znaczenie właściwe jest potoczne, pospolite, dosłowne; narzuca się nam ono, gdy usłyszymy dany wyraz np. *aksamitny* — z aksamitu, *ślodycz* — coś słodkiego, *czarny* — przeciwny białemu. Znaczenie przenośne jest różne od potocznego, niezwykle; uwydatnia się ono dopiero w związku danego wyrazu z innym lub innymi np. *aksamitny głos* — miękki, pieszczotliwy; *ślodycz charakteru* — dobroć, łagodność; *czarna rozpacz* — ogromna. Nazwa „przenośne znaczenie“ tem się tłumaczy, iż wyraz z zastosowania zwykłego, dosłownego, pospolitego „przenosimy“ w danym poszczególnym wypadku w jakieś zastosowanie osobliwe.

Nauka o odmianie rzeczownika

Wiadomość 18

Zmieniające się postaci tematu tego samego rzeczownika nazywamy **tematami obocznymi**. Tak np. rzeczownik *Polak* ma trzy tematy oboczne: 1) *Polak-*, np. w dop. *Polak-a*, w cel. *Polak-owi* i t. p.; 2) *Polak-*, w narz. *Polak(i)-em*; 3) *Polac-*, w mian. l. mn. *Polac-y*. Oboczne tematy wypisują się obok siebie, a ich oboczność można oznaczyć dwukropkiem, więc: *Polak-* : *Polak-* : *Polac-*.

Wiadomość 19

Często tematy oboczne różnią się spółgłoską, np. m. *rada*, cel. *radzie*; tematy oboczne: *rad-* : *radź-*; *rosa*, *rosie* — tematy *ros-* : *roś-*; *chłop*, *chłopie* — tem. *chłop-* : *chłop-*; *pan*, *panie* — tem. *pan-* : *pań-* i t. p. Po zestawieniu samych obocznych spółgłosek: *d* : *dź*, *p* : *p'*, *n* : *ń* widzimy, iż różnią się one tem, że jedna z nich jest twarda, a druga miękka.

Wiadomość 20

Zdarza się, że obie różne spółgłoski dwu obocznych tematów są twarde. Tak np. *kora* : *korze*, *r* : *rz*; *mucha* : *musze*, *ch* : *sz*; *ręka* : *ręce*, *k* : *c*; *odwaga* : *odwadze*, *g* : *dz*; *człowiek* : *człowiecze*, *k* : *cz*. W takim wypadku powiedziec należy, że obocznymi są: twarda spółgłoska z „inną twardą“ spółgłoską. Dobrze będzie zapamiętać tych kilka spółgłosek, które mogą wystąpić jako oboczne „inne twarde“; są to: *c*, *dz*, *sz*, *rz* i *ź*, *cz*.

Wiadomość 21

W tematach obocznych trafiają się także **samogłoski oboczne**: np. *świat* : *świecie*, *a* : *e*; *anioł* : *aniele*, *o* : *e*; *ząb* : *zęby*, *ą* : *e*; *noga* : *nóg*, *o* : *ó*.

Wiadomość 22

Zdarza się w tematach obocznych niektórych rzeczowników, iż w jednym z nich widzimy samogłoskę *e*, a w drugim niema jej, np. *chłopiec* : *chłopc-* (*a*, *u*, *y* i t. p.); *okno* : *okn-* (*o*, *a*, *em* i t. p.) : *okien-*. Takie *e* nazwano „**ruchomem**“; np. *lew-*, *bez-*, *starzec-*, *łokieć-*, *ołówek-*, *mydeł-* to tematy z *e* ruchomem, a *lw-*, *bz-*, *starc-*, *łokć-*, *ołówk-*, *mydł-* to tematy oboczne bez *e* ruchomego. Oznaczamy taką oboczność: *e* : $\emptyset$, t. j. *e* obok „zera“.

Wiadomość 23

Rzeczowniki polskie tego samego rodzaju gramatycznego wykazują duże podobieństwo w odmianie, a różnią się nią od rzeczowników innych rodzajów gramatycznych. Dlatego rodzaj gramatyczny można wziąć za podstawę najprostszego podziału na gromady deklinacyjne. Że zaś są aż dwa wzory odmiany żeńskiej, przeto odróżnimy je wedle postaci mianownika liczby pojedynczej: rzeczowniki wzoru III są samogłoskowe, IV zaś spółgłoskowe. Tak otrzymujemy **cztery odmiany**: I męską, II nijaką, III żeńską samogłoskową, IV żeńską spółgłoskową.

Wiadomość 24

Widzimy, że rzeczowniki należące do tej samej gromady deklinacyjnej mają w tym samym przypadku różne końcówki. Można je nazwać „**równoległymi**“ końcówkami danego przypadku pewnej gromady deklinacyjnej. Tak np. miej-

scownik l. p. rzeczowników męskiej odmiany ma dwie końcówki równoległe: *-e*, np. *chłopie, stole*, oraz *-u*, np. *panu, liściu, wężu, Franiu*.

Wiadomość 25

Niektóre końcówki równoległe zależą od głoskowej jakości tematu rzeczownika, którą się widzi w mianowniku l. poj. Tak np. miejsc. l. poj. rzeczowników nijakich ma końcówkę *e*, jeżeli temat mian. l. poj. kończy się na spółgłoskę twardą z wyjątkiem *k, g, ch*, np.: *w oknie (okn-), błocie (błot-), piórze (piór-), kole (koł-)* i t. p., końcówkę zaś *-u*, jeżeli temat mian. l. poj. kończy się na spółgłoskę miękką, np. *nakryciu (nakryć-), Polesiu (Poleś-), wydaniu (wydań-), zagłębiu (zagłęb-)*, albo jedną z „innych twardych“ (*c, dz, rz, ż, sz, cz*), np. *wybrzeżu (wybrzeż-), podstrzeszu (podstrzesz-), przedmurzu (przedmurz-), podzamczu (podzamcz-)*, lub wreszcie na twardą (*k, g, ch*), np. *kółku (kółk-), uchu (uch-)*.

Wiadomość 26

Niektóre końcówki równoległe zależą od znaczenia rzeczownika. Tak np. w bierniku l. mn. rzeczowniki męskie mają końcówki te same, co w mianowniku l. mn., jeśli nie oznaczają osób (nieosobowe), np. *widzę: stoły, liście, psy, pstrągi* i t. p.; te same zaś końcówki, co w dopełniaczu l. mn., widzimy u rzeczowników oznaczających osoby, czyli osobowych, np. *widzę: studentów, kupców, lekarzy, gości* i t. p.

Wiadomość 27

Niektóre końcówki równoległe zależą tylko od bardzo dawnego zwyczaju. Tak np. w dopełniaczu l. poj. mają jedne rzeczowniki męskie końcówkę *a*, np. *brata, ojca* (tak wszystkie osobowe), *młota, stołka, kamienia*, inne *u*, np. *ludu, kraju, boju, poniedziałku*; mówimy: „z Berlina“, ale „z Londynu“, „z Paryża“, ale „z Assyżu“. Czasem ten sam rzeczownik ma obie końcówki zależnie od znaczenia; tak np. „przypadku“, jeśli równoznaczne z „wypadkiem“, ale w gramatyce może być „przypadku“ i „przypadka“, „wieczora“ (szyłku dnia) i „wieczoru“ (zabawy wieczornej). W użyciu końcówek równoległych zwyczajowych kierujemy się samem poczuciem poprawności językowej. Nieraz może ona zawieść i wtedy wahamy się, której końcówki równoległej użyć należy, np. *kotu* czy *kotowi*, *roku* czy *rokowi*, *kuchni* czy *kucheni*

lub *kuchen* i t. p. Wtedy najlepiej szukać wskazówki w poradniku gramatycznym, w słowniku, w niektórych słowniczkach ortograficznych.

Wiadomość 28

Rzeczowniki męskie z przyrostkiem *-anin*, np. *włościanin, Wielkopolanin, lwowianin*, mają osobliwą odmianę. Ich temat bowiem w przypadkach liczby mnogiej skraca się o sylabę *-in*, końcówki zaś widoczne z następującego wzoru:

lwowiani-e, lwowian-ø, lwowian-om, lwowian-ø, lwowian-ami, lwowian-ach, lwowiani-e.

Nazwy zakonników, np. *dominikanin, franciszkanin*, odmieniają się tak samo w liczbie mnogiej z wyjątkiem dopełniacza, który przybiera końcówkę *-ów*, więc *kościół dominikanów, praca franciszkanów* i t. p.

Wiadomość 29

Jest szereg rzeczowników męskich, zakończonych w mian. l. poj. na *-a* lub *-o*, których odmiana jest o tyle osobliwa, iż w liczbie pojedynczej przypadki przybierają końcówki właściwe odmianie rzeczowników żeńskich samogłoskowych. Oto wzory:

	Mian.		Dop.		Cel.		Biern.		Narz.		Miejsc.		Woł.	
	l. p.	l. mn.	l. p.	l. mn.	l. p.	l. mn.	l. p.	l. mn.	l. p.	l. mn.	l. p.	l. mn.	l. p.	l. mn.
<i>wojewoda</i>	-a	-owie	-y	-ów	-e	-om	-ę	-ów	-ą	-ami	-e	-ach	-o	-owie
<i>włóczęga</i>	-a	-i	-i	-ów	-e	-om	-ę	-ów	-ą	-ami	-e	-ach	-o	-i
<i>dowódca</i>	-a	-y	-y	-ów	-y	-om	-ę	-ów	-ą	-ami	-y	-ach	-o	-y
<i>Jagiello</i>	-o	-owie	-y	-ów	-e	-om	-ę	-ów	-ą	-ami	-e	-ach	-o	-owie
<i>Kościuszko</i>	-o	-owie	-i	-ów	-e	-om	-ę	-ów	-ą	-ami	-e	-ach	-o	-owie

Wiadomość 30

Są rzeczowniki, których odmiana jest osobliwą przez to, że przybierają końcówki właściwe przymiotnikom. Tak np. *Słowack-i, -ego, -emu, -ego, -im, -im, -i; Słowacc-y, Słowack-ich, -im, -ich, -imi, -ich, Słowacc-y; Eustach-y, myśliw-y, -ego, -emu, -ego, -ym, -ym, -y; Eustach-owie* (tu końcówka rzeczownikowa), *myśliw-i, -ych, -ym, -ych, -ymi, -ych, -owie, -i.*

*Widma z wyrazami
Doktorowej*

Odmianę taką mają:

1. Nazwiska męskie z przyrostkiem *-ski, -cki, -dzki*, np. *Sobieski, Czarniecki, Niedźwiedzki*. 2. Nazwiska żeńskie z przyrostkiem *-ska, -cka, -dzka*, np. *Chrzanowska, Konopnicka, Niedźwiedzka*. 3. Nazwiska i tytuły żeńskie na *-owa*, np. *Orzeszkowa, doktorowa*. 4. Imiona męskie z końcówką mian. *-i, -y*, np. *Idzi, Gerwazy*. 5. Obce nazwiska z końcówką mian. *-i, -y, -e*, np. *Mussolini, Batory, Linde*. 6. Nazwiska męskie, które w tem samym brzmieniu znane są jako przymiotniki pospolite, np. *Borowy, Suchy, Biały*. 7. Nazwy urzędów i zawodów z końcówką mian. l. p. *-i, -y*, np. *leśniczy, chorąży, podskarbi*.

Tylko odmianę l. poj. mają:

- 1) Nazwy opłat, np. *czesne, wpisowe, pogłównne*.
- 2) Nazwy miejscowości, które w tem samym brzmieniu znane są jako przymiotniki pospolite lub imiesłowy przymiotnikowe, np. *Biała, Zielona, Sucha, Wysokie, Równe, Zakopane, Zaryte*.

Rzeczowniki: *sędzia, hrabia, margrabia, burgrabia* mają odmianę mieszaną; w jednych przypadkach l. poj. mają końcówki rzeczownikowe, w innych przymiotnikowe, w liczbie mnogiej tylko rzeczownikowe; oto wzór odmiany rzeczownika *sędzia*: l. p. *sędzi-a, sędzi-ego, sędzi-emu, sędzi-ego, sędzi-ą, sędzi-i (sędzi-u), sędzi-o*; l. mn. *sędzi-owie, sędzi-ów, sędzi-om, sędzi-ów, sędzi-ami, sędzi-ach, sędzi-owie*.

Wiadomość 31

Rzeczowniki *oko, ucho* odmieniają się w l. poj. jak każdy rzeczownik nijaki z tematem kończącym się na spółgłoskę *k* lub *ch*, np. *jabłko, echo*. Natomiast w l. mn. mają dwie odmiany:

I: *usz-y, usz-u* (rzadziej: *usz-ów*), *usz-om, usz-y, usz-yma* (rzadziej: *usz-ami*), *usz-ach, usz-y*; II: *uch-a, uch, uch-om, uch-a, uch-ami, uch-ach, uch-a*.

Odmiany pierwszej używamy, kiedy *ucho, oko* oznacza narząd słuchu względnie wzroku; odmiana druga spotyka się, kiedy używamy tych wyrazów w znaczeniu przenośnym, np. *ucha dzbana, oka tłuszczu*.

Wiadomość 32

Rzeczowniki obcego (łacińskiego) pochodzenia zakończone w mian. l. poj. na *-um*, np. *seminarjum, liceum, stadjum, archiwum, konserwatorjum* odmieniają się o tyle osobliwie, że w liczbie pojedynczej zachowują we wszystkich przypadkach końcówkę *-um*, w liczbie zaś mnogiej odmieniają się jak polskie nijakie z wyjątkiem dopełniacza, gdzie występuje końcówka *-ów*, np. *muze-a, muze-ów, muze-om, muze-a, muze-ami, muze-ach, muze-a*.

Nauka o zdaniu

Wiadomość 33

Jeśli dwa zdania połączone są w jedno złożone, to musi być jakaś podstawa zespolenia ich w tę jedną całość. Gdy np. powiemy zdanie złożone: *Wróciliśmy z wycieczki, kiedy słońce zaszło*, to tą podstawą zespolenia jest czas, bo „zachód słońca“ i „powrót z wycieczki“ działy się w tym samym czasie. Zrozumieć znaczenie zdania złożonego to właśnie zdać sobie sprawę z tego, jaka jest podstawa zespolenia zdań wchodzących w jego skład.

Wiadomość 34

Zdania złożone, których podstawą zespolenia jest czas, mogą być współrzędne, np. *Siedzę i czytam. Na wakacje pojedę nad morze i zwiedzę Gdynię*, lub niewspółrzędne, np. *Człowiek najszczerzej płacze, kiedy płacze nad sobą samym. Nie czas żałować róż, gdy płoną lasy. Zjesz beczkę soli, nim poznasz dowoli*.

Wiadomość 35

Są zdania złożone, których podstawę zespolenia stanowi to, iż jedno z nich wyraża przyczynę, a drugie wywołane przez nią nastęstwo. Kolejność tych zdań może być rozmaita: na pierwszym miejscu może stać zdanie wyrażające przyczynę, a na drugim następstwo, np. *Ponieważ chorowałem, nie przyszedłem do szkoły. Chorowałem, więc nie przyszedłem do szkoły. Nie chodziłem do szkoły, przeto nie jestem przygotowany*. Powiemy, że to jest zdanie złożone związku przyczynowego. Ale na pierwszym miejscu może stać zdanie wyrażające nastęstwo, a na drugim to, które wskazuje przyczynę, np. *Nie przy-*

szedłem do szkoły, bo chorowałem. Nie jestem przygotowany, albowiem nie chodziłem do szkoły. O takim zdaniu złożonym powiemy, iż jest związku w y n i k o w e g o.

Wiadomość 36

Weźmy pod uwagę zdanie złożone:

(1) *Wysłałem list do przyjaciela, (2) żeby natychmiast mnie odwiedził.*

(1) *Pojechałem do Krakowa, (2) żeby zwiedzić jego starożytności.*

Podstawę zespolenia takich zdań złożonych stanowi to, iż treść jednego z nich (mianowicie w tych przykładach drugiego) oznacza cel, dla którego dzieje się to, o czym mówi treść zdania innego (w tych przykładach pierwszego). Cel jest zawsze pomyślany jako coś, co nastąpi później (wprzód „pojechałem do Krakowa“, a później miałem „zwiedzić jego starożytności“); przyczyna natomiast zawsze poprzedza swoje następstwo.

Wiadomość 37

Zastanawiając się nad podstawą zespolenia takich np. zdań złożonych:

1. *Jeżeli zachoruję, nie przyjdę do szkoły.*

2. *Przyjdź do mnie, a zabawimy się.*

3. *Poślę ci tę książkę, jeśli ją tylko mam.*

widzimy, że to, o czym mówi treść zdań rozstrzelonych, nie jest pewne, ale stanie się pod warunkiem, iż wprzód dokona się to, o czym mówi treść zdań wydrukowanych drukiem nierozstrzelonym. Podstawa zespolenia jest tedy taka, iż jedno zdanie podaje warunek, zdanie drugie uzależnione od spełnienia tego warunku następstwo.

Część trzecia

Wiadomości z lat poprzednich

a) Spis wiadomości w porządku alfabetycznym

Bezokolicznik	16	Orzeczenie zasadnicze	39	Rozwinięty podmiot	38
Bezpodmiotowe zdanie	40	Osobowa forma	15	Równoważnik zdania	36
Bierna strona	21	Oznajmujące zdanie	35	Rzeczownik	6
Czasownik	14	Oznajmujący tryb	20	Rzeczowny zaimek	8
Czasy	19	Partykuła	26	Samogłoska	3
Części mowy	5	Poboczne zdanie	48	Spójnik	24
Czynna strona	21	Podmiot nierozwinięty	38	Spółgłoska	3
Deklinacja	29	Podmiot rozwinięty	38	Stopień	28
Dokonana czynność lub stan	22	Podmiot zasadniczy	39	Strony	21
Dopełnienie	44	Podrzędnie złożone zdanie	48	Sylaby	2
Głoska	1	Przeszły czas	49	Temat	31
Główne zdanie	48	Przydawka	13	Teraźniejszy czas	19
Imiesłów przymiotnikowy	17	Przyimek	23	Tryby	20
Imiesłów przysłówkowy	18	Przymiotnik	9	Współrzędnie złożone zdanie	47
Imię własne	7	Przymiotnikowy imiesłów	17	Wykrzyknik	25
Konjugacja	33	Przymiotny zaimek	10	Wykrzyknikowe zdanie	35
Końcówka	32	Przypadek	30	Wyraz	4
Lieźbnik	13	Przypuszczający tryb	20	Zaimek przymiotny	10
Litera	1	Przysłowny zaimek	12	Zaimek przysłowny	12
Niedokonana czynność lub stan	22	Przysłówek	11	Zaimek rzeczowny	8
Nierozwinięte orzeczenie	38	Przysłówkowy imiesłów	18	Zasadnicze orzeczenie	39
Nierozwinięty podmiot	38	Przyszły czas	19	Zasadniczy podmiot	39
Okolicznik	45	Pytające zdanie	35	Zdanie	34
Określenie	42	Rodzaj	27	Zdanie bezpodmiotowe	40
Orzeczenie	37	Rodzaj czynności i stanu	22	Zdanie główne	48
Orzeczenie nierozwinięte	38	Rodzaje znaczeniowe zdań	35	Zdanie poboczne	48
Orzeczenie rozwinięte	38	Rozkazujące zdanie	35	Zdanie podrzędnie złożone	48
		Rozkazujący tryb	20	Zdanie współrzędnie złożone	48
		Rozwinięte orzeczenie	38	Zdanie złożone	46
				Zdanie złożone	46
				Związki w zdaniu	41

b) Szczegółowy przegląd

I. Wiadomości o głosce

1. Głoska i litera

Najmniejszymi częstokami wymawianiu wyrazu mówionego są głoski np. *on* — *o-n*; *ona* — *o-n-a*; *oni* — *o-ń-i*; *czas* — *cz-a-s*; *sień* — *ś-e-ń*; *mieścina* — *ń-e-ś-ć-i-n-a*.

Najmniejszymi częstokami wyrazu pisanego są litery np. *czas* — litery: *ce, zet, a, es*; *mieścina* — litery: *em, i, e, eś, ce, i, en, a*; nie należy tedy mieszać głosek i liter: głoski się wymawia i słyszy, litery się pisze i czyta. Często wyraz ma więcej liter niż głosek, ponieważ jedną głoskę trzeba oznaczyć dwoma lub kilkoma literami: np. w wyrazie *Sieciech* jest 5 głosek: *ś-e-ć-e-ch*, ale 8 liter, bo głoskę *ś* oznaczają litery *es*, *i*, głoskę *ć* litery *ce, i*, głoskę *ch* litery *ce, ha*; w wyrazie *dzień* są 3 głoski *dź-e-ń*, ale 5 liter, bo jedną głoskę *dź* oznaczają aż 3 litery: *de, zet, i*.

2. Sylaba

Wyraz można rozłożyć na częstki wymawianiowe zwane sylabami (zgłoskami) np. *so-bo-ta, po-nie-dzia-tek, szko-ła, u-czeń, ma-tka, pań-ski, za-da-nie, roz-po-czę-cie, od-po-wieź* i t. p.

3. Samogłoska i spółgłoska

Taka głoska, która sama może stanowić sylabę, nazywa się samogłoską. W języku polskim są samogłoski: *a, e, i, y, o, u* (pisane też *ó*), *ę, ą*. Wszystkie inne głoski nazywają się spółgłoskami.

II. Wiadomości o wyrazie

4. Wyraz

W mowie posługujemy się najrozmaitszymi wyrazami np. *szkoła, polski, chodzić, dobrze, pięć, ja, i, że, hej* i t. p. Zasób wyrazów polskiego języka z podaniem, co znaczą, zawarty jest w słownikach języka polskiego; wskazówek, jak się wyrazy piszą, udziela słownik ortograficzny.

5. Części mowy

Wyrazy różnią się między sobą: np. jedne oznaczają osoby, rzeczy i t. d., a odpowiadają na pytanie *kto? co?*,

2

inne oznaczają właściwości, a odpowiadają na pytanie *jaki, jaka, jakie?*; jedne odmieniają się, np. rzeczowniki, inne są nieodmienne, np. przysłówki; niektóre wyrazy są używane w zdaniu tylko w połączeniu z innym wyrazem, np. przyimki. W związku z temi różnymi właściwościami wyrazów dzieli się je na tzw. części mowy. Rozróżniliśmy następujące części mowy: rzeczownik, przymiotnik, przysówek; zaimek rzeczowny, przymiotny, przysłowny; liczebnik, czasownik, przyimek, spójnik, wykrzyknik, partykuła.

6. Rzeczownik

Rzeczownik odpowiada na pytanie *kto? co?*, a oznacza ludzi np. *stryj, nauczyciel*; inne istoty żyjące np. *wilk, mucha, kasztan, bławatek*; przedewszystkiem zaś mnóstwo rzeczy (stąd i nazwa tej części mowy) np. *książka, kościół, dom, prawda, cnota* i t. p.

7. Imię własne

Wśród rzeczowników wyróżniają się te, które służą jako nazwy pojedynczych ludzi, zwierząt, miast, gór, rzek i t. d. np. *Piotr, Wyspiański, Burek, Warszawa, Giewont, Wisła, Gopło* i t. p. Nazywa się je imionami własnymi.

b, c, d, g

8. Zaimek rzeczowny

Zaimki rzeczowne odpowiadają na pytanie *kto? co?* jak rzeczowniki, ale mają mniej ograniczone, ogólniejsze znaczenie. Dlatego można ich użyć zamiast różnych rzeczowników, np. *on* zamiast *chłopiec, żołnierz, pies, klucz* i t. p.; *coś* zamiast jakiegokolwiek rzeczownika oznaczającego rzecz. Do zaimków rzeczownych należą też: *ja, ty, my, wy, siebie, sobie, się, kto (kogo, komu, kim), co (czego, czemu, czem)*.

9. Przymiotnik

Przymiotnik odpowiada na pytania: *jaki, jaka, jakie?*, a oznacza właściwość osoby, rzeczy i dlatego łączy się z rzeczownikiem np. *dobry ojciec, ładna książka, polskie zadanie, pracowici uczniowie, szlachetne czyny*, i t. p.

10. Zaimek przymiotny

Zaimki przymiotne odpowiadają na pytanie: *jaki, jaka, jakie?*, ale mają znaczenie mniej ograniczone, ogólniejsze niż przymiotnik. Dlatego można ich użyć zamiast różnych przymiotników np. *taki, jakiś, jakibądź*. Zaimkami przymiotnymi są także: a) *ten, tamten, ów* odpowiadające na pytanie *który, która, które?* b) *mój, twój, nasz, wasz, swój*, odpowiadające na pytanie *czyj?* c) *jaki? który? czyj?*, którymi właśnie dopytujemy się o zaimki przymiotne.

11. Przysłówek

Przysłówek jest wyrazem nieodmiennym, odpowiada na pytania: *jak? ładnie, powoli, cicho; kiedy? wczoraj, jutro; gdzie? blisko, nisko*; przysłówek łączy się w zdaniu z czasownikiem, przymiotnikiem lub innym przysłówkiem np. *głośno mówić, wyraźnie pisać, ciężko pracować; bardzo pracowity, ciężko chory, wielce miłośnierny; dość pogodnie, prawie codziennie*.

12. Zaimek przysłówny

Zaimek przysłówny jest wyrazem nieodmiennym, którym można odpowiedzieć na pytanie: *jak? kiedy? gdzie?*, ale w sposób mniej dokładny niż przysłówkiem, np. *tak, jakoś, wtedy, kiedyindziej, tam, tu, tamtędy, gdzieś*. Zaimkami przysłownymi są też wyrazy, którymi dopytujemy się o przysłówki i niektóre zaimki przysłowne: *jak? kiedy? gdzie? dokąd? skąd? którędy? kiedy? odkąd? dopóki? poco? dlaczego?* i t. p.

13. Liczebnik

Liczebnik jest wyrazem, który najczęściej oznacza liczbę np. *pięć, sto, pół*; ilość np. *dziesięciu uczniów, sześć drzew, dwoje, dzieci*; porządek liczbowy np. *zadanie piąte, rok tysiąc dziewięćset trzydziesty trzeci*. Odpowiada taki liczebnik na pytanie: *ile? ilu? który z rzędu?* Także takie wyrazy, jak *podwójny, trzykrotny, czworaki* oraz nieodmienne *trzykrotnie, poczwórnie, dwójako, raz*, są liczebnikami.

14. Czasownik

Czasownik oznacza czynność np. *pisać, czytać, rozmawiać, biegać* lub stan np. *leżeć, wisieć, chorować, rósć* i t. p. Czasow-

nik występuje w czterech postaciach: jako forma osobowa, bezokolicznik, imiesłów przymiotnikowy i imiesłów przysłówkowy.

15. Osobowa forma

Osobowa forma czasownika oznacza czynność wykonywaną przez kogoś lub przez coś, albo stan, w którym ktoś lub coś się znajduje. Są trzy formy osobowe w liczbie pojedynczej i trzy w liczbie mnogiej. Osoba pierwsza oznacza własną czynność (stan) mówiącego np. *piszę, leżę*, albo czynność własną (stan) mówiącego i jego towarzyszy np. *piszemy, chorujemy*. Osoba druga oznacza czynność lub stan tego lub tych, do którego lub do których zwraca się mówiący wprost ze swoimi słowami, np. *piszesz, leżysz, piszecie, leżycie*. Osoba trzecia oznacza czynność lub stan tego lub tych, o którym lub o których mówiący powiada, np. *pisze, leży, piszą, chorują*. Formę osoby pierwszej l. poj. można połączyć z zaimkiem *ja*, l. mn. z zaimkiem *my*. Formę osoby drugiej l. poj. można połączyć z zaimkiem *ty*, l. mn. z zaimkiem *wy*. Formę osoby trzeciej l. poj. można połączyć z zaimkiem *on, ona, ono*, l. mn. z zaimkiem *oni, one*.

16. Bezokolicznik

Bezokolicznik oznacza czynność, nie podając, kto ją wykonuje, np. *czytać, pisać* lub stan, nie podając, kto się w nim znajduje, np. *leżeć*. Bezokolicznik jest czasownikiem nieodmiennym.

17. Imiesłów przymiotnikowy

Imiesłów przymiotnikowy oznacza czynność lub stan, które stanowią czyjąś właściwość (dlatego przymiotnikowy). Łączy się z rzeczownikiem, odmienia się przez przypadki, liczby i rodzaje np. *czytający uczeń, pisząca dziewczynka, leżące drzewo, rozmawiający ludzie, biegające dzieci, chorujący rodzice*.

18. Imiesłów przysłówkowy

Imiesłów przysłówkowy oznacza czynność lub stan towarzyszący innej czynności lub innemu stanowi. Łączy się z czasownikiem w formie osobowej, bezokolicznikiem lub imiesłowem przymiotnikowym (rzadko), a jest nieodmienny np. *czytając ucze się, napisawszy poszedł, leżąc wolałem*.

19. Czasy

Z formy osobowej czasownika można się dowiedzieć, w jakim czasie czyjaś czynność (stan) trwa. Są trzy czasy: t e r a ż n i e j s z y, np. *czytam, piszesz, rozmawia, biegamy, leżycie, chorują*; p r z e s z ł y, np. *czytałem, pisałaś, rozmawiał, biegaliśmy, leżeliście, chorowały*; p r z y s z ł y, np. *będę czytał, napiszesz, będzie rozmawiała, będziemy biegali, będziecie leżeli, będą chorowali*.

20. Tryby

Forma osobowa czasownika może oznaczać w trojaki sposób czynność lub stan, a ten sposób nazywa się t r y b e m. Najczęściej używa się trybu o z n a j m u j ą c e g o, kiedy o z n a j m i a się o czyjejsz rzeczywistej czynności (stanie), np. *czytam, pisałaś, rozmawiała, leżymy, chorowaliście*. Trybu r o z k a z u j ą c e g o używamy, d o m a g a j ą c się, żeby ktoś pewną czynność wykonał lub w pewnym stanie się znalazł, np. *pisz! niech rozmawia! biegajmy! leżcie! niech chorują!* Tryb p r z y p u s z c z a j ą c y oznacza czynność (stan), która nie dzieje się rzeczywiście, ale m o g ł a b y lub p o w i n n a b y się dziać, np. *czytałbym, pisała-bys! rozmawiałaby, biegalibyśmy, leżelibyście, chorowałyby*.

21. Strony

Dwie są główne strony czasownika: c z y n n a i b i e r n a. Czasownik w stronie czynnej oznacza czyjaś w ł a s n ą czynność lub stan np. *chodzę, piszesz, rysuj, biegalbyś, leżący, chorować*. Czasownik w stronie biernej oznacza czyjsz stan spowodowany c u d z ą czynnością np. *jestem chwalony, książka jest przeczytana, niech będzie stawiony, byłby ukryty, zarysowany papier, napisane zadanie, być oskarżonym*.

22. Rodzaje czynności i stanu

Dwa są główne rodzaje czynności lub stanu czasownika: n i e d o k o n a n y lub d o k o n a n y. Czasownik d o k o n a n y oznacza czynność (stan) s k o ń c z o n ą np. *napisałem, napiszę, opowiedz, przeczytać, narysowany, przyjechawszy*. Czasownik n i e d o k o n a n y oznacza czynność (stan) n i e s k o ń c z o n ą np. *piszę, pisałem, będę pisać, opowiadaj, czytać, rysowany, jadąc*.

23. Przyimek

Przymkiem nazywa się wyraz nieodmienny, stanowiący nierozdzielną całość znaczeniową z rzeczownikiem lub zaimkiem rzeczownym, np. *do, od, przy, za, w, nad, przez, o, bez, i t. p.*

24. Spójnik

Spójnikiem nazywa się wyraz nieodmienny, który wiąże dwa wyrazy lub dwa zdania, np. *i, a, ale, lecz, bo, że, ponieważ, gdy, jeżeli i t. p.*

25. Wykrzyknik

Wykrzyknikiem jest wyraz nieodmienny, którym zaznaczamy w mowie radość, żal, obawę, podziw, niezadowolenie i t. p., zwracamy na siebie uwagę, np. *ach, hej, ha, och, hm, fe, hop, hola, halo i t. p.*

26. Partykuła

Partykułą nazywamy wyrazy, które w z m a c n i a j ą rozkaz, życzenie, np. *daj-no, no daj, chodźże, chodźcież*, lub zaznaczają pytanie: *czy przyjdziesz? zrobisz-li?*

27. Rodzaj

Są trzy rodzaje rzeczownika: m ę s k i np. *dobry ojciec, słodki cukier*; ż e ń s k i np. *dobra matka, ciekawa książka*; n i j a k i np. *dobre dziecko, polskie zadanie*. Każdego wyrazu odpowiadającego na pytanie *jaki? który? czyj?*, a więc każdego przymiotnika, zaimka przymiotnego, wielu liczebników, oraz imiesłowu przymiotnikowego można użyć w każdym z tych trzech rodzajów, a jest on męski, żeński lub nijaki zależnie od rodzaju rzeczownika, z którym się łączy, np. *ta moja książka, takie drugie polecenie, ta pracująca dziewczynka*.

28. Stopień

Wielu przymiotników i przysłówków można użyć w stopniu wyższym np. *dokładniejszy, lepszy; dokładniej, lepiej*; i w stopniu najwyższym np. *najdokładniejszy, najlepszy; najdokładniej, najlepiej*. Zwykłe formy przymiotnika i przysłówka np. *dokładny, dobry; dokładnie, dobrze* użyte są w stopniu r ó w-

n y m. Niektórych przymiotników i przysłówków można użyć tylko w stopniu równym np. *żelazny, złoty, morski, podmiejski; wczoraj, dziś, zgóry, spodem, pocichu* i t. p.

29. Deklinacja

Ten sam rzeczownik przymiotnik, zaimek, liczebnik może wystąpić w 7 rozmaitych przypadkach liczby pojedynczej i tyluż przypadkach liczby mnogiej, czyli odmienia się przez przypadki. Tę odmianę przez przypadki nazywamy deklinacją.

30. Przypadek

Każdy przypadek ma swoją nazwę, a rozpoznać go łatwo po pytaniu, na które odpowiada: *któ? co? mianownik: nasza pierwsza klasa gimnazjalna, moje drugie zadanie szkolne; czyj? kogo? czego? dopełniacz: naszej pierwszej klasy gimnazjalnej; mojego drugiego zadania szkolnego; komu? czemu? celownik: naszej pierwszej klasie gimnazjalnej, mojemu drugiemu zadaniu szkolnemu; kogo? co? biernik: naszą pierwszą klasę gimnazjalną, moje drugie zadanie szkolne; kim? czym? narzędnik: naszą pierwszą klasą gimnazjalną, moim drugim zadaniem szkolnym; (o) kim?, (o) czym? miejscownik: (o) naszej pierwszej klasie gimnazjalnej, (o) moim drugim zadaniu szkolnym; wołając wołacz: nasza pierwsza klaso gimnazjalna! moje drugie zadanie szkolne!*

31. Temat

Tematem jest początkowa część odmiennego się wyrazu, która zawiera jego znaczenie i jest we wszystkich przypadkach taka sama lub podobna. Np. tematem rzeczownika *dusza* jest część *dusz-* (*dusz-a, dusz-y, dusz-ę, dusz-ą, dusz-o, dusz-e, dusz, dusz-om, dusz-ami, dusz-ach*); tematem rzeczownika *koto* jest *koł-* lub *kol-* lub *kół-* (*koł-a, koł-u, koł-em, koł-om, koł-ami, koł-ach; kol-e; kół*).

32. Końcówka

Końcówka jest końcową częścią odmiennego się wyrazu, dodaną do jego tematu, np. przypadki rzeczownika: *dusz-a, dusz-y, dusz-ę, dusz-ą, dusz-o, dusz-e, dusz-om, dusz-ami,*

dusz-ach mają końcówki: *-a, -y, -ę, -ą, -o, -e, -om, -ami, -ach*; przypadki wyrazów: *nasza pierwsza klasa gimnazjalna, naszej pierwszej klasy gimnazjalnej, naszą pierwszą klasę gimnazjalną* mają końcówki: *-a, -a, -a, -a; -ej, -ej, -y, -ej; -ą, -ą, -ę, -ą*.

33. Konjugacja

Ten sam czasownik może wystąpić w postaci: formy osobowej, bezokolicznika, imiesłowu przymiotnikowego, imiesłowu przysłówkowego, np. *czytam, czytać, czytający, czytając*. Formy osobowe są trzy w liczbie pojedynczej i trzy w liczbie mnogiej. Ponadto czasownik może być użytym w trzech czasach: teraźniejszym, przeszłym i przyszłym, w trzech trybach: oznajmującym, rozkazującym, przypuszczającym; wiele czasowników ma dwie strony: czynną i bierną. Te liczne a rozmaite formy składają się na odmianę tego samego czasownika. Odmianę czasownika nazywa się konjugacją.

III. Wiadomości o zdaniu

34. Zdanie

Kiedy mówimy: *Idę. Siadaj! Przyjdiesz? Pojadę na ferje do Zakopanego. Czy czytałeś Bohaterskiego Misia?* i t. p. — wypowiadamy zdania.

35. Rodzaje znaczeniowe zdania

Ze względu na treść, jaką zdanie zawiera, i zamiar, z jakim je wypowiadamy, rozróżnić można:

a) zdanie oznajmujące, w którym mówiący spokojnie oznajmia słuchaczowi to, o czym myśli, np. *Idę. Pojadę na ferje do Zakopanego. Ferje zaczynają się w połowie czerwca. Zygmunt August był ostatnim królem z rodu Jagiellonów.*

b) zdanie pytające, którym mówiący dopytuje się o coś słuchacza. Np. *Przyjdiesz? Czy czytałeś Bohaterskiego Misia? Jakie książki lubisz czytać? Kto z was był w Gdyni?*

c) zdanie rozkazujące, w którym mówiący rozkazuje, żąda, prosi i t. p. Używa się w niem najczęściej trybu rozkazującego, np. *Siadaj! Podaj mi kredę! Idźcie do domu! Bądźmy uprzejmi dla towarzyszy! Dziej się wola Boża!*

d) zdanie wykrzyknikowe, którem mówiący wyraża swoją radość, smutek, trwogę, gniew, zapał i t. p. Znamienne jest głośniejsze i silniejsze wymówienie takiego zdania, dlatego właśnie nosi nazwę wykrzyknikowego, np. *Jedziemy na wycieczkę! Wszystko przepadło! Dom sąsiada się pali!*

36. Równoważniki zdania

Takie zwroty, jak np.: *Ojciec chory. Zadanie napisane? Do domu?* (pytamy się znajomego, spotykając go na ulicy) *Kto tam?* (pytamy, usłyszawszy pukanie do drzwi) *Ogniem i mieczem* (odpowiadam, gdy mnie ktoś pyta, co czytam). *Wszystko stracone! Siadać! Ostrożnie! Biada!* — nazywamy równoważnikami zdania. Wyrażają one również oznajmienie myśli, pytanie, rozkaz, wzruszenie, a tem się różnią od zdań, że nie zawierają osobowej formy czasownika jako orzeczenia.

37. Podmiot i orzeczenie

W zdaniu wypowiadamy się o kimś lub o czemś. Ten wyraz lub te wyrazy, które mówią, o kim lub o czem wypowiadamy się w zdaniu, nazywa się podmiotem. Ten wyraz lub te wyrazy, w których wypowiadamy się o podmiocie, nazywa się orzeczeniem. Np. w zdaniu: *Rzeka płynie* podmiotem jest *rzeka*, orzeczeniem *płynie*; w zdaniu *Rzeka Wisła wpada do morza Bałtyckiego* — podmiotem jest *rzeka Wisła*, orzeczeniem *wpada do morza Bałtyckiego*.

38. Podmiot rozwinięty lub nierozwinięty, orzeczenie rozwinięte lub nierozwinięte

Podmiot wielowyrazowy nazywa się podmiotem rozwiniętym, a jednowyrazowy nierozwiniętym. Np. w zdaniach: *Rzeka płynie. Pociąg zajechał na stację* — są podmioty nierozwinięte: *rzeka*, *pociąg*; w zdaniu: *Rzeka Wisła wpada do morza Bałtyckiego* jest podmiot rozwinięty: *rzeka Wisła*.

Orzeczenie wielowyrazowe nazywa się orzeczeniem rozwiniętym, jednowyrazowe zaś nierozwiniętym. Np. w zdaniu *Rzeka płynie* jest orzeczenie nierozwinięte: *płynie*; w zdaniach *Pociąg zajechał na stację. Rzeka Wisła wpada do morza Bałtyckiego* — są orzeczenia rozwinięte: *zajechał na stację*; *wpada do morza Bałtyckiego*.

39. Podmiot zasadniczy, orzeczenie zasadnicze

Niezbędny wyraz podmiotu rozwiniętego nazywa się podmiotem zasadniczym. Np. w zdaniu: *Spłonął dom rodziców naszego kolegi* jest podmiot rozwinięty: *dom rodziców naszego kolegi*, a podmiotem zasadniczym wyraz *dom*.

Niezbędny wyraz orzeczenia rozwiniętego nazywa się orzeczeniem zasadniczym. W zdaniu: *Rzeka Wisła wpada do morza Bałtyckiego* jest orzeczenie rozwinięte: *wpada do morza Bałtyckiego*, a orzeczeniem zasadniczym jest wyraz: *wpada*.

40. Zdanie bezpodmiotowe

Są zdania, w których niema podmiotu, ani go się domyśleć nie można, np. *Grzmi. Marznie. Kłuje mnie w piersiach*. Zdania te mówią o różnych zjawiskach przyrody oraz ludzkich dolegliwościach cielesnych i duchowych. Znamienne jest dla nich, że użyte w czasie przeszłym mają formę osobową orzeczenia zasadniczego w 3 osobie l. poj. rodzaju nijakiego. Takie zdania nazywają się bezpodmiotowymi.

41. Związki w zdaniu

Związek zdania łączy dwie części zdania wiążące się bezpośrednio swem znaczeniem. Składa się związek z dwu połów: w pierwszej połowie jest część zdania określana, a w drugiej część zdania określająca. Np. zdanie: *Po łowach położyli się rysie w leśnej gęstwinie* rozpada się na następujące związki: *rysie* — *położyły się*; *położyły się* — *po łowach*; *położyły się* — *w gęstwinie*; *w gęstwinie* — *leśnej*.

42. Określenia

Wszystkie części zdania prócz podmiotu zasadniczego i orzeczenia zasadniczego nazywają się określeniami. Tak np. w zdaniu z ustępu 41 są określenia: *po łowach*; *w gęstwinie*; *leśnej*.

43. Przydawka

Przydawką nazywamy określenie, o które ze stanowiska części określonej związku pytamy się: *jaki? czyj? który? ile? ilu?* w jakimkolwiek przypadku i rodzaju, *z czego?* Np. *papier*

wa figurka (jaka?), zadanie polskie (jakie?), w naszej szkole (czyjej?), konary drzew (czyje?), ten dom (który?), piątego dnia (którego?), w pięciu paczkach (ilu?), dzie sięć koszy (ile?), dach ze słomy (z czego?).

44. Dopełnienie

Dopełnieniem nazywamy określenie, o które ze stanowiska określanej części związku pytamy się jakimkolwiek prócz mianownika przypadkiem zaimków: *kto?* *co?* bez przyimka lub z przyimkiem. Np. *Czytam książkę (co?)*; *Przysłuchuję się śpiewowi (czemu?)*; *Proszę o pozwolenie (o co?)*; *Podobny do ojca (do kogo?)*; *Cieszę się zabawkami (czem?)*; *Dowiadujemy się o przeszłości (o czym?)*.

45. Okolicznik

Okolicznikiem nazywamy określenie, o które ze stanowiska określanej części związku pytamy się zaimkiem przysłownym, najczęściej: *kiedy?* *gdzie?* *jak?* *poco?* *dłaczego?* Np. *Pójdę jutro. Wrócę za miesiąc (kiedy?)*; *Idź tam! Zyjemy w Polsce (gdzie?)*; *Czytam wyraźnie. Czekam z niecierpliwością (jak?)*; *ić na polowanie; udać się na przechadzkę (poco?)*; *zapomnieć przez nieuwagę; zapłakać z żalu (dlaczego?)*.

46. Zdanie złożone

Zdanie złożone składa się z dwu lub kilku zdań pojedynczych. Zdaniem pojedynczym nazywamy zdanie, które zawiera tylko jedno orzeczenie. Np. *Irusia spotkała dziewczynkę, || która przybyła do Krakowa, || ponieważ wujostwo chcieli jej pokazać zabytki miasta* — jest zdaniem złożonym z trzech zdań pojedynczych.

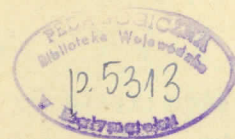
47. Zdanie współrzędnie złożone

Zdanie złożone, którego zdania pojedyncze stoją obok siebie luźnie, np. *Czytamy, piszemy, rysujemy. Ja zostanę, ty pójdziesz* — albo są połączone przy pomocy spójników (najczęściej): *a, i, oraz, ani, albo, lub, ale, lecz, zaś, jednak, zato, natomiast, przecież, czyli*, np. *Ja zostanę, a ty pójdziesz. Poszedłem*

do miasta i kupiłem książkę. Pojadę na wakacje do Zakopanego albo udam się do Gdyni i t. p. — nazywa się zdaniem współrzędnie złożonym.

48. Zdanie podrzędnie złożone — Zdanie główne i poboczne

Zdanie złożone, którego zdania pojedyncze są połączone przy pomocy innych spójników, niż wymienione w ust. 47, np. *gdy, skoro, że, iż, jeżeli, jeśli, ponieważ, bo, albowiem, gdyż, aby, żeby, chociaż* i t. d., np. *Gdy przyjadę, odwiedzę cię. Nie przyszedłem do szkoły, ponieważ chorowałem. Jeżeli przyjdiesz do mnie, dobrze się zabawimy* — lub zaimków, np. *kto, co, jaki, który, kiedy, gdzie, jak, poco, dlaczego* i t. p., np. *Pytam się, kto to powiedział. Nie wiem, który z was to napisał. Brat długo opowiadał o tem, gdzie i jak spędził lata wielkiej wojny* — nazywa się zdaniem podrzędnie złożonym. W zdaniu złożonym podrzędnie to zdanie, które zaczyna się od spójnika lub zaimka, nosi nazwę pobocznego; zdanie zaś bez spójnika lub zaimka nazywa się głównym. Zdania główne powyższych przykładów oznaczono drukiem rozstrzelonym.

Spis treści

Część pierwsza

Ćwiczenia

Nauka o głosce	3
Nauka o słowotwórczej budowie wyrazu	11
Realne i etymologiczne znaczenie wyrazu	20
Właściwe i przenośne znaczenie wyrazu	20
Nauka o odmianie rzeczownika	22
Nauka o zdaniu	33

Część druga

Wiadomości gramatyczne

Nauka o głosce	38
Nauka o słowotwórczej budowie wyrazu	41
Realne i etymologiczne znaczenie wyrazu	43
Właściwe i przenośne znaczenie wyrazu	44
Nauka o odmianie rzeczownika	44
Nauka o zdaniu	49

Część trzecia

Wiadomości z lat poprzednich

a) Spis wiadomości w porządku alfabetycznym	51
b) Szczegółowy przegląd	52
I. Wiadomości o głosce	52
II. Wiadomości o wyrazie	52
III. Wiadomości o zdaniu	59

Karol Dickens

DAWID COPPERFIELD

Biblioteka Iskier T. XI.

Broszura zł 5,40, w kartonie 6,80.

Wyjątek ze strony 179—180.

„Pan Spenlow zbladł i oparł się głową o fotel. Przez chwilę nie mówił, patrząc na mnie. Wdzięczny mi byłem za to wzruszenie, świadczące, że los mój obchodził go szczerze.

— Cóż pan zamierzasz teraz? — spytał wreszcie głucho.

— Iść tutaj swoją drogą i pracować jeszcze poza nią, aż wypłynę o własnej sile.

— Piękne zamiary — szepnął. — Bardzo dobre chęci, ale... to długa droga.

— Nie zabraknie mi cierpliwości...

Spojrzał znów na mnie, jakby się nad czymś namyślał, potem zaczął przerzucać papiery na biurku. Lecz widziałem, że ich nie czyta.

Godziny mijały. Wyszedłem wreszcie z biura, zajęty myślami, i wracałem do domu ze spuszczoną głową. Pracy! Pracy! — brzmiało mi w uszach. — Ale jakiej? Gdzie jej szukać? Co robić?

Przyszedł mi na myśl Traddles i postanowiłem zajść do niego dziś-jutro z pewnym planem. Pracował on w dzienniku poza swą adwokaturą. Chciałem go się poradzić.

Wtem jadąca za mną dorożka zatrzymała się obok trotuaru. Spojrzałem mimowoli i stanąłem.

— Ania! — zawołałem, radośnie zdziwiony.

Uśmiechnęła się i wskazała miejsce obok siebie“.

Nakład Instytutu Wydawniczego

K S I A Ź N I C A - A T L A S S. A.

Lwów, Czarnieckiego 12. — Warszawa, Nowy Świat 59.

f
Jak pszczołki miódczłek zło - te zbie - ra

w Pe - - Ka - - - O.

Niech każde z nas jak pszczołek rój
 Od świtu przez dzień cały
 Swęj pracy skrzetnie zbiera plon
 Czy wielki jest, czy mały.

Jak granit będzie, nie jak kruche szkło,
 W potrzebie dozna ten obrony,
 Kto pracy swęj odkłada plony
 W Pe - Ka - O.

Kto pracy swęj odkłada plony
 W Pe - Ka - O.

PIEŚŃ O OSZCZĘDNOŚCI.

Słowa Mr. Czerwińskiego. Ułożył A.T. Adam.

mf
Wo - ko - ło

mf
wszędzie pra - ca wre, Miód słod - ki zbie - ra

pszezo - ła I człowiek tru - du

swe-go plon gro - ma - dzi w po - cie

crescendo

czo - ła Gdy peł - ny ul niegro - zi

mp

pszczółkom gład Choć kwia - tów w on - ny ła n za -

mie - ra Jak pszczółki miód złek zło - te

zbie - ra w Pe - - Ka - - O.

crescendo